

Կ Ա Ն Դ Ի Տ

Կ Ա Մ

ՕՊՏԻՄԻԶՄ

Վ Է Պ

Վ Ո Ղ Տ Ե Ր Ի *)

(Հեղինակութիւն Ռայլֆ վարդապետի, թարգմանութիւն գերմաներէնից յաւելուածներով, որ գտնուել է վարդապետի ծոցաշիրտում նրա մահից յետոյ, 1859-ին «Մինդլն քաղաքում»):

ԳԼՈՒԽ I.

Կանգիտի ստացած կրթութիւնը գեղեցիկ դղեակում և այնտեղից արտաքսուիլը:

Վեստֆալիայի գտնուած Բարոն Տունդեր-Տին-Տրոնկի դղեակում ապրում էր մի սլատանի, որ բնութիւնից օժտուած էր շատ խոնարհ բնաւորութեամբ, նրա կերպարանքը համապատասխանում էր հոգու հեղութեանը: Մտքի անսովոր պարզութեան հետ ի միասին նա ունէր առողջ բանականութիւն: Հէնց այդ պատ-

*) Մեր «ազգային» գրականութիւնը ստեղծել է հայկական ուղեղնեւորում այնպիսի ցնորական գրութիւն, որից դուրս բնրելու համար անհրաժեշտ են բոմանտիզմը, իմաստականութիւնը և մահաւատութիւնները գործաշող առողջամիտ գրուածքներ: Հռչակաւոր Վոլտերի (1624—1778) այս վէպը այդպիսի գեղերից մէկն է: «Թող կորչին հին մոլորութիւնները, երեակայական պաշտամունքները մեր վրդոված սրտերից» կամ ինչպէս ինքը փիլիսոփան է ասել, իր մի ոտանաւորի մէջ.

Vieille erreur, respect chimérique,
Sorter de nos coeurs mutinés!

Մ. Խմբ.

ճառով էլ, ես կարծում եմ. նրան Կանդիտ (սպիտակ, մաքուր) էին կանչում: Դղեակի հին ծառաները կարծում էին, թէ նա Բարոնի քրոջ և մի պատուական հարևան—ազնուականի ապորինի զաւակն էր, որին այդպարգելի օրիորդը չէր ցանկացել մարդու գնալ միայն այն պատճառով, որ նա չէր կարողացել ապացուցանել իր ազնուական ծագումը եօթանասուն և մէկ սերունդից աւելի, որովհետեւ նրա ճիւղագրական ծառի մնացած մասը ոչնչացրել էր ամենաւեր ժամանակը:

Բարոնը Վեստֆալիայի ամենահարուստ կալուածատէրերից մէկն էր, որովհետեւ նրա դղեակն ունէր դռներ և լուսամուտներ: Դղեակի մեծ դահլիճը մինչև անգամ պաստառած էր: Նա ունէր բարակ-շների մի մեծ վոնձակ, այնպէս որ կարող էր զուարճանալ նրանց հետ որսի գնալով և այդ ժամանակ ձիապանները կատարում էին սուաջրնթաց որսկանի պաշտօն: Դիւղի քահանան էլ նրա պալատական աւագ երեցն էր: Նրան մեծարում էին Ձեռդ գերազանցութիւն տիտղոսով, և դուր գալու համար ծիծաղում էին նրա ստախոսութիւնների ժամանակ:

Իշխանուհին (Բարոնի կինը) ունէր 350 ֆունտ ծանրութիւն, որի պատճառով մեծ յարգանք էր վայելում և ինչպէս տանտիկին իրան պահում էր այնպիսի արժանապատուութեամբ, որ ևս առաւել յարգելի էր երեւում:

Նրա աղջկը՝ Կունիգունդան մի տասն-եօթ տարեկան վարդագոյն, թարմ, լիքը և գալթակղեցութիւն պատճառով օրիորդ էր: Բարոնի որդին ըստ երևոյթին տմեն կողմից իր հօր արժանի զաւակն էր: Ուսուցիչ Պանգլոսսը *) համարւում էր տան փիլիսոփան և փոքրիկ Կանդիտը լսում էր նրա խրատները կատարեալ հաւատով, որ յատուկ էր իր հասակին և բնաւորութեանը:

Պանգլոսսը դասախօսում էր բնագանցա-աստուածաբանատիեզերաբանական—ոչնչաբանութիւն: Նա հիանալի կերպով ապացուցանում էր թէ չկայ ոչ մի հետևանք առանց պատճառի և թե այսօր բոլոր կարելի եղած աշխարհների մէջ այս լաւագոյն աշխարհումս բարոնի դղեակը ամենալաւ դղեակն է, իսկ իշխանուհին բոլոր իշխանուհիներից գերազանց: Յայտնի է որ, ասում էր նա,—ամեն բան այնպէս է ինչպէս կայ, և ոչ մի բան չի կարող ուրիշ կերպ լինել բան թէ է, որովհետեւ ամեն բան ստեղծուած է որոշ նպատակի համար, հետևապէս և ամենալաւ նպատակի համար: Օրինակքիթը ստեղծուած է նրա համար որ ակնոց գնենք, և անհ թէ ինչու համար ակնոց ենք դնում, ոտները

*) Pan-բոլոր, glossa-լեզու (ծնթ. ֆր. թրգմ.)

ազնայտնի կերպով գոյութիւն ունին շալվարի համար, արդարեւ մենք շալվար ենք հագնում, քարերը ստեղծուած են տաշելու համար և զղեակներ շինելու և ահա նորին գերազանցութիւնը ունի հիանալի զղեակ, և հասկանալի է. որովհետեւ ամենանշանաւոր Բարոնին վայել է լաւագոյն բնակարան ունենալը իսկ տես խոզերը — նրանք ստեղծուած են նրա համար որ նրանց ուտեն, և ահա լասիկ մենք ամբողջ տարին ուտում ենք խոզի ապուխտ: Ուրեմն նշանակում է, յիմարութիւն է ասել թէ, կարծես ամեն բան լաւ է, պէտք է ասել, ամեն բան հիանալի է:

Կանդիտը լսում էր ուշադրութեամբ և հոգեկան պարզութեամբ հաւատում էր, գտնելով Կունիգունդին չափից դուրս դեղեցիկ, թէև այս բանը չէր համարձակուած նրան ասել, Նա կարծում էր որ ամենաառաջին բաղդատրութիւնն է դառնալ Տունդեր-Տին-Տրոնկ, երկրորդը՝ լինել Կունիգունդա, երրորդը տեսնել նրան ամեն օր և չորրորդը՝ լսել ուսուցիչ Պանզլուսին, ամբողջ գաւառի և հետեալաբար բոլոր տիեզերքի ամենամեծ փիլիսոփային:

Մի անգամ Կունիգունդա, զղեակի մօտի պուրակում, որի տիտղոսն էր ծառաստան, զրօսնելիս տեսաւ թփերի մէջ դոկտոր Պանզլուսին. սա փորձառական ֆիզիքայի (բնագիտութեան) դաս էր տալիս իշխանուհու աղախնուն, որը մի փոքրիկ, սիրուն և թխաչք աղջիկ էր և շատ աշխատասէր աշակերտուհի: Զգալով սաստիկ հակումն դէպի բնական գիտութիւնները, Կունիգունդան լուռ և ուշի-ուշով դիտում էր իր առաջ կատարուող դիտնական փորձերը: Նա իրազնական մեթոդով որոշելով դոկտորի գոհացուցիչ փաստը, բոլոր հետեանքների պատճառները, վերադարձաւ յուզուած, մտածմունքի մէջ ընկած և վառուած ուսանելու ցանկութեամբ, գտնելով որ ինքն էլ կարող էր ծառայել իբրեւ գոհացուցիչ փաստ երիտասարդ Կանդիտի համար, որը իր կողմից իբրեւ նոյնպիսի փաստ ծառայէր իր համար:

Մտնելով զղեակ նա հանտիպեց Կանդիտին և կարմրեց: Կանդիտն էլ կարմրեց: Նա բարեկեց նրան դողդոջուն ձայնով: Կանդիտը պատասխանեց նրան ինքն էլ չիմանալով թէ ինչ է ասում: Միւս օրը ճաշից յետոյ, երբ բոլորը վերկացան սեղանից, Կունիգունդան և Կանդիտը յանկարծ պատահաբար իրանց զգացին շիրմաների ետևում: Կունիգունդան վայր զցեց թաշկինակը. Կանդիտը վերցրեց, օրիորդը անմեղութեամբ բռնեց նրա ձեռքից, երիտասարդը միամտութեամբ համբուրեց ջահիլ աղջկայ ձեռքը, արտայայտելով միևնոյն ժամանակ մի անսովոր աշխոյժ, զգայնութիւն և սիրելութիւն. նրանց շրթունքները

հանդիպեցին, աչքերը վառուեցին, ծնկները դողացին, ձեռները միասնառնուեցան:

Պարոն Տունդեր-Տին-Տրոնկը անց էր կենում շիրմաների մօտից և տեսնելով պատճառը իր հետեանքով վունտեց Կանդիտին դղեակից եռանդոտ աքացիներ և հարուածներ քամակին տալով: Կունիգունդան ուշքից գնաց. և հէնց որ նա աչքերը բացեց իշխանունին մի լաւ շրփ-շրփացրեց նրա թշերին և երեւակայիլու հնարաւոր ամենազեղեցիկ ու զուարճալի ամրոցներից: մէկում թագաւորեց սարսափը:

ԳԼՈՒԽ I.

Կանդիտը բուլղարների մօտ:

Երկրային դրախտից արտաքսուած, Կանդիտը երկար ժամանակ գնում էր ինքն էլ չիմանալով թէ ուր, լաց էր լինում, աչքերը դէպի հրկինք բարձրացնում և յաճախ դարձնում հոյացքը դէպի այն ամրոցը, որտեղ ապրում էր իշխանունիներից: ամենազեղեցիկը: Նա առանց ընթրիքի պառկեց քնելու դաշտի մէջ, երկու. ակոսների արանքում. ձիւնը գալիս էր մեծ քուլաներով: Միւս առաւօտ Կանդիտը, ամրողջապէս դողդողալով մի կերպով քաշ եկաւ առանց մի գրօշ փողի հարեան Վիրբերգգոֆ-տուրդ-դիկդորֆ—քաղաքը, քաղցածութիւնից և յոգնածութիւնից մահուան դուռն ընկած: Նա տխուր կանգնեց գինետան առաջ: Այստեղ նրան նկատեցին երկու մարդ. կապոյտ նշանադգեստներով. «Նայի՛ր, ասաց մէկը միւսին, ի՞նչ բարձրահասակ և վայելչակազմ տղայ է»: Նրանք մօտեցան Կանդիտին և շատ քաղաքավարի հրաւիրեցին նրան ճաշելու: «Շատ շնորհակալ եմ պարոններ, ասաց Կանդիտը, սիրելի համեստութեամբ, բայց ես փող չունիմ»: «Օ, բաւական է, վրարեք կապոյտը, ձեր արտաքինը և ձեր առաւելութիւններ ունեցող մարդիկ երբէք չեն վճարում, չէ՞ որ ձեր հասակը հինգ ֆուտ և 5 դիւյմ կը լինի»:—Ճիշտ տղապէս, պարոններ, այդ է՛իմ հասակը, ասաց նա սիրալիբ բարեկեղով: «Դէհ, ուրեմն նստեցէք սեղանի մօտ, մենք ձեր փոխարէն կը վճարենք և առհասարակ չենք թոյլտայ որ ձեզ նման մարդը փողի կարօտութիւն զգայ. մարդիկ ստեղծուած են իրար օգնելու համար»:—«Դուք իրաւ էք, ասաց Կանդիտը, այդ Պանգլօսն էլ ինձ միշտ մինևնոյն էր ասում. և ես էլ եմ այժմ տեսնում, որ իրաւամէն բան դէպի լաւն է գնում»: Յետոյ նրան խնդրում են վերցնել մի քանի էկիւ. նա վերցնում է այդ դրամը և կամե-

նում է ձեռացադիր տալ, բայց չեն առնում, և ամենքը նստում են սեղանի շուրջը:

«Գիտէ՞ք, կարծեմ դուք չափից դուրս սիրում էք...»

— Այո, այո, ես սիրում եմ Կոնսիդերուդին, պատասխանեց Կանդիտը:

«Ո՛ր, վրայ բերեց անծանօթը, — ես ձեզ հարցնում եմ սիրում էք բուլղարների թագաւորին»

— Ամենեւին, պատասխանեց նա, որովհետեւ կեանքումս չեմ տեսել նրան:

«Ի՛նչպէս, ախար դա ամենասիրելի թագաւորն է. պէտք է նրա կենացը խմել»

— Ամենամեծ ուրախութեամբ, պարոններ: Նա խմեց:

«Դէհ, բաւական է, ասում են նրան, այժմ դուք բուլղարական ժողովրդի նեցուկը, պաշտպանը և հերոսն էք, ձեր ասպարէզը որոշուած և ձեր փառքը ապահոված է: Այս խօսքերով նրա ոտներին հագնում են փայտի կոճղեր և ուղարկում են զօրագնդի մէջ ծառայելու: Սյուսեղ նրան ստիպում են աջ ու ձախ դառնալ, լցնել հրացանը, նշան առնել խրատակել, քայլել չինարի նման և վերջապէս քամակին հասցնում են գաւազանով երեսուն հարուած, միւս օրը նոյն պատմութիւնը կրկնուում է, բայց նա արդէն աւելի լաւ էր քայլում և ընդամենը քսան հարուած է ստանում. երրորդ օրը տալիս են նրան տասն հարուած և այդ յառաջադիմութիւնը հրաշքի պէս զարմացնում է ընկերներին:

Շնչկուած Կանդիտը չէր կարողանում լաւ ըմբռնել թէ ինչ կերպով նա հերոսների շարքն անցաւ: Մի գեղեցիկ գարնանային օր, նրա խելքին փչեց գնալ զբօսնելու և նա գնաց ուր որ աչքը կտրում էր, կարծելով որ մարդիկն էլ անասունների պէս իրաւունք ունեն իրանց ոտքերով օգտուելու: Նա դեռ երկու վերստ չանցած չորս հատ սաժենանոց հերոսներ վրայ են հասնում, կապում են և տանում բանտ: Նրան իրաւաբանօրէն հարցնում են, թէ ձրն է գերադասում արդեօք երեսուն և վեց անգամ ամբողջ գնդի շարքերի միջից անցնելով զբօսնելը թէ միանգամից տասներկու գնդակ ճաղատին ստանալը:

Իգուր նա աշխատում էր համոզել թէ կամքն ազատ է, և թէ նա չի ցանկանում ստանալ ոչ մէկը և ոչ միւսը, վերջի վերջոյ ստիպուած եղաւ ընտրութիւն անել յանուն այդ աստուածային պարգևի որ կոչուում է ազատութիւն: Նա վճռեց երեսուն վեց անգամ անցնել շարքերի միջից հարուածներ ստանալով և կարողացաւ երկու այդտեսակ զբօսանք տանել: Գունդը կազմուած էր երկու հազար հոգուց, այնպէս որ նա

ստացաւ չորս հազար հարուած, որից մերկացան նրա բոլոր մկանունքները և ջղերը ծոծրակից մինչև նստեւատեղը: Երբոր կամենում էին սկսել երրորդ զբօսանքը, Կանդիտը ցաւից ու ժասպառ լինելով, սկսեց խնդրել ինչպէս ամենամեծ ողորմութիւն որ գոնէ այժմ էլ գլխին խփեն. նրան զիջողութիւն արին,— աչքերը կապեցին և չքացրին: Այդ բոսլէին անցնում էր բուլղարացոց թագաւորը և տեղեկացաւ դանահարուողի յանցանքի մասին: Ունենալով հանճարեղ միտք նա հասկացաւ Կանդիտի մասին բոլոր լսածներից, որ դա երիտասարդ մետաքիզիկոս է, որը բոլորովին չի իմանում այս աշխարհի օրէնքները և այդ պատճառով վեհանձնաբար ողորմեց նրան, որի համար յաւիտեանս կը փառաբանուի բոլոր լրագիրների մէջ մինչև աշխարհիս վերջը, հմուտ վիրաբոյժը առողջացրեց Կանդիտին երեք շաբաթում, Դիոսկորոստի դեղագրերի համաձայն պատրաստած սպեղանիներով:

Նոր էր սկսել Կանդիտի մէջքին մի փոքր կաշի գալ և նա ոտքի էր կանգնել երբ բուլղարական թագաւորը պատերազմ սկսեց աւարացոց թագաւորի հետ:

ԳԼՈՒԽ ԼԱ

Կանդիտի բուլղարների մօտից փախչելու և յետագայ արկածների մասին:

Ոչ մի բան չի կարող համեմատուել այս երկու զօրքերի գեղեցիկութեան, չքեղութեան և բարեկազմութեան հետ: Փողերը, սրինգները, շեփոռները, թմբուկները և թնդանօթները մի աշխպիսի ներդաշնակութիւն էին առաջացնում, որ դժոխքումն էլ լսուած չէր: Սկզբում թնդանօթները կոտորեցին վեց-վեց հազար մարդ ամեն կողմից, սպա հրացանաձգութիւնը ազատեց աշխարհներից ամենալաւը իրան փշացնող ինն կամ տաս հազար անպիտաններից:

Սուրիները ծառայեցին իբրեւ գոհացուցիչ փաստ մի քանի հազար մարդկանց մահուան. բոլոր սպանուածներն էին մօտ երեսուն հազար հոգի:

Կանդիտը որ սարսափից դողդողում էր ինչպէս բուն փիլիսոփա, աշխատեց թաքնուել հերոսական ջարդի ժամանակ: Վերջապէս երբ երկու թագաւորներն էլ սկսեցին բանակներով կատարել գոհաբանական մաղթանքներ նա վճռեց առանձնա՝նալ ուրիշ տեղ, պատճառների և հետեանքների մասին մտածելու: Մեռածների և վիրաւորների կոյտերի վերայից անցնելով

Նա հասաւ հարեան գիւղը, որ բոլորովին այրուած էր. սա մի աւարական գիւղ էր որ բուլղարները այրել էին միջազգային իրաւունքի զօրութեամբ: Այստեղ վայր էին թափուած խեղաթիւրուած ծերեր, իսկ նրանց աչքի առաջ մեռնում էին նոցա մորթոտուած կանայքը, որոնց արեւնաշաղախ կրծքերի մօտ երևում էին գետնին ճգմուած երեխաները. պատուած փոքրերով աղջիկները, որոնց վերայ ռազմական հերոսները իրանց բնական կարիքներն էին գոհացրել, պառկած էին վերջին շունչը փչելու մօտ. միւսները կարմիր արեւնով ներկուած հեծեծանքով աղաղակում էին, խնդրելով անցնողներին միւսնել իրանց: Գետնի վրայ թափթափած էին. ուղեղներ, կտրտած ձեռներ և ոտքեր:

Կանդիտը շտապով փախաւ միւս գիւղը. դա պատկանում էր բուլղարներին և ճիշտ միևնոյն վիճակին էր հասել աւարացւոց հերոսներից: Կանդիտը գնում էր բոլոր ժամանակը դողդոցացող դիակների կտորների վրայով, աւերակների միջից և վերջապէս իրան տեսաւ պատերազմի դաշտից դուրս, տանելով իր հետ ինչ որ պաշար պարկի մէջ, ոչ մի բոլբոլ չմոռանալով Կունիգունդին: Երբ որ նա հասաւ Հօլլանդեա, նրա պաշարը հատաւ, բայց նա լսել էր որ այս երկրում բոլորը հարուստ և բոլորը բարի քրիստոնեաներ են, և չէր կասկածում, որ կը գտնի այդտեղ այնպիսի լաւ ընդունելութիւն, որպիսին չունէր և Բարօնի դեպակում, Կունիգունդայի գեղեցիկ աչքերի համար արտաքսուելուց առաջ: Նա խնդրեց ողորմութիւն մի քանի ծանրաբարոյ մարդկանցից, որոնք բոլորն էլ պատասխանեցին նրան, որ եթէ նա կը շարունակի պարապել այդ արհեստով, այն ժամանակ նրան կը դնեն ուղղիչ տանը, որտեղ նրան խելքի կը բերեն:

Այն ժամանակ նա դիմեց մի մարդու, որը նոր էր սր մեծ բազմութեան առաջ մի ամբողջ ժամ խօսում էր ողորմածութեան մասին: Այս մարդը ծուռ-ծուռ նայեց նրա վրայ և ասաց. «Ի՞նչ էք ուզում, դուք արդար գործի կ'ըզմն էք»:—«Ամեն գործ էլ արդար է որովհետեւ ամեն բան ունի իր պատճառները և բոլոր պատճառները ունին իրանց հետեանքները,—համեստօրէն պատասխանեց Կանդիտը,—ամեն բան իրար հետ կապուած է և ամենքը տանում են դէպր լաւն: Երևում է հարկաւոր էր որ ինձ դուրս անէին Կունիգունդի մօտից, շարքի միջից քշէին, իսկ այժմ պէտք է ողորմութիւն խնդրեմ մինչև սովորեմ աշխատել, այս բոլորը ուրիշ տեսակ չէր կարող լինել:»—«Սիրելիս, գործը նորանումն է,—ասաց ճարտասանը,—հաւատում ես որ Փափը սուտ Քրիստոսն է:»—«Չեմ լսել,—պատասխանեց Կանդի-

տը. բայց Սուտ Գրիստոս է նա թէ ոչ, միայն թէ ես հաց չունիմ։» «Դու արժանի չես հաց ուտելու, — ասող նրան ճարտասանը. — «Կորիւր անգործ ծոյլ, կորիւր, անպիտան, չհամարձակուես ոչ մի ժամանակ ինձ մօտենալ։» Ծարտասանի կէնը, պատուհանից նայելով և լսելով որ անծանօթը կասկածում է ի՞նչ Փափը Սուտ Գրիստոս է, նրա գլխին թափեց լիքը... Ո՛հ երկինք ինչպիսի ծայրայեղութեանց է հասնում տիկիւնների բուռն ջերմեռանդութիւնը դէպի կրօնը։

Մի չմկրտուած, բարի անարարտիստ ժակ անունով, տեսաւ ինչպէս խիստ և անարժան կերպով վարուեցին ընկերի, երկոտանի էակի հետ, որ փետուրներ չունի բայց հոգի ունի. նա բերեց նրան իր մօտ, մաքրեց կեղտերը, տուեց նրան հաց և զարեջուր, ընծայեց Ձ Ֆլօրին և ուզում էր մինչև անգամ սովորեցնել նրան իր գործարանում գործել պարսկական կտորներ, որոնք պատրաստուած են Հօլլանդիայում։ Կանդիտը քիչ ֆնաց ընկնէր նրա ոտքերը և աղաղակեց. — «Պանգլոս վարժապետը ուղիղ էր ասում որ ամեն բան դէպի լաւն է գնում այս աշխարհում, որովհետեւ ինձ անհամեմատ աւելի է շարժում ձեր մեծահոգութիւնը, քան սե թիկնոց հագնող պարոնի և նրա կնոջ քարասրտութիւնը։»

ԳԼՈՒԽ IV

Կանդիտի հանդիպում է իր նախկին փիլիսոփայութեան ուսուցիչ դոկտոր Պանգլոսին և թէ դրանից ի՞նչ դուրս եկաւ։

Կանդիտը յաղթահարուած աւելի խղճահարութիւնից քան սարսափից տուեց այդ զարհուրելի թափառաշրջիկին երկու ֆլօրինը որ ստացել էր բարի անարարտիստ ժաքից։ Այլանդակ մարդը անքթիթ նայեց նրան և ողբալով փաթաթուեց նրա վզովը։ Կանդիտը վախեցած դուրս պրծաւ նրա ձեռքից։ Աւանդ, ասաց հաճմանգամը, աղքատին միթէ՞ դուք չէք ճանաչում՝ ձեր Պանգլոսին, որին այնքան սիրում էիք։ Այս ի՞նչ եմ լսում, այդ դուք էք սիրելի ուսուցիչ, դուք այդ զարհուրելի դրութեան մէջ, ի՞նչ պատահեց ձեզ, ինչ՞աւ դուք թողիք չղիականերից ամենագիղեցիկը, ի՞նչպէս է Կունիգունդան այդ գեղեցկութեան մարգարիտը, այդ բնութեան արտադրութիւններից ամենահրաշալիին։ «Ո՛հ, չեմ կարող ասել, հեծեծեց Պանգլոսը։ Կանդիտը Պանգլոսին տարաւ անարարտիստի դոմը, որտեղ նրան հաց տուեց ուտելու և երբ Պանգլոսը ուժի եկաւ, դարձեալ հարցրեց. «Դէհ ի՞նչպէս է Կունիգունդան»։ — «Մեռաւ»,

պատասխանեց փիլիսոփան: Պանգլոսսը նրան ուշքի բերեց, հոտ քաշել տալով գարշելի քսոցախից, որ պատահմամբ գտաւ գոմում, Կանդիան աչքերը բացեց: «Կունիզունդան մեռաւ, ախ, աշխարհներից ամենալաւը ճրտեղ ես: Ինչո՞ւ նա մեռաւ, նրանից արդեօք որ ինձ կեցիր տալով դուրս արին նրա հօր ամենագեղեցիկ զոհակից»։—«Ո՛չ, պատասխանեց Պանգլոսսը, բուլղարական զինուորները նրա փորը ճղեցին, առաջուց բռնաբարելով նրան մինչև վերջին աստիճանի հնարաւորութիւնը. նրանք ճեղքեցին նոյն իսկ բարոնի գլուխը, որը կամենում էր պաշտպանել նրան, և կտոր-կտոր արին իշխանուհուն. իմ անբաղդ սանը ենթարկուեց բոլորովին նոյն վիճակին ինչ որ նրա քոյրը, իսկ ինչ վերաբերում է ամրոցին, բարը բարի վրայ չմնաց. —շտեմարանները, ոչխարները, բազերը, ծառերը—բոլորը ոչնչացրին, բայց մեր վրէժը լուծուեցաւ, որովհետեւ աւարները նոյն ձևով վարուեցին հարեան կալուածքում, որ պատկանում էր բուլղարական Բարոնին:

Այս պատմութիւնից յետոյ Կանդիտը կրկին ուշադնաց եղաւ. բայց նորից խելքի գալով և ամեն բան ասելուց յետոյ ինչ որ վայել է այս տեսակ դէպքերում, հետաքրքրուեց Պանգլոսսի այդքան ողորմելի վիճակի պատճառների և հետեանքների և նոյնպէս գոհացուցիչ փաստերի մասին: «Աւաղ, սուսց ըմաստունը,—սէրը, սէրը մարդկային ցեղի մխիթարիչը, տիեզերքի պահապանը, բոլոր զգայուն էակների հոգին, քնքոյշ սէրը: Աւաղ սուսց Կանդիտը, ես էլ ճանաչեցի սէրը, սրտերի թագուհուն, մեր հոգիների հոգուն, նա նուիրեց ինձ միայն մի համբոյր, և քսան քացի քամակիս: Բայց ի՞նչպէս կարողացաւ այդ չափ գեղեցիկ պատճառը ձեր մէջ յառաջացնել այդքան գարշելի հետեանքներ:

«Ո՛վ իմ թանկագին Կանդիտ.—պատասխանեց Պանգլոսսը, դուք ճանաչում էիք Պակետտին, մեր օգոստափառ իշխանուհու գեղեցիկ աղախնուն. նրա զրկում ես ճաշակուլ էի եղեմական զուարճութիւն, որոնք ծնեցրին դժոխային տանջանքներ և որոնք այժմ ինձ չարչարում և խոշտանգում են: Նա վարակուած էր և գուցէ այժմ մեռած է դրսնից: Պակետտան ստացել էր այդ ընծան մի շատ գիտնական ֆրանցիսկեան կրօնաւորից, որը իր կողմից եթէ աղբիւրը փնտռելու լինինք, ստացել էր մի պառաւ կոմսուհուց, կոմսուհին ստացել էր հսկելագործի կապիտանից. կապիտանը մարկիզուհուց, մարկիզուհին մանկլաւիկից, մանկլաւիկը եզուխտից իսկ եզուխտը դեռ փոքրաւոր եղած ժամանակ ժառանգաբար ուղիղ գծով Քրիստոսփոր Կո-

լումբոսի ուղեկիցներին: Իսկ ինչ վերաբերում է ինձ, ես նրան ոչ ոքի չեմ տալ, որովհետև շուտով կը մեռնեմ:

Այդ թիւն զգաբանութիւն է, Պանգլոսս, աղաղակեց Կանդիտը:—Արդեօք նոյն ինքն սատանան չե՞ դրա նախահայրը: Ո՛հ, ոչ, պատասխանեց մեծ մարդը:—սա մի անհրաժեշտ համեմունք է մեր ամենալաւ աշխարհում, ըստ որում եթէ Քրիստափոր Կոլումբոսը չստանար ամերիկական կղզիներից մէկում այս հիւանդութիւնը, որը թունաւորում է անցողութեան աղբիւրը, յաճախ բոլորովին ոչնչացնում է նրան և ակընյայտի հակառակում է բնութեան միծ նպատակին: մենք չէինք ունենալ ոչ շոկոյադ և ոչ կաշենիլ նկատենք նոյնպէս որ մեր մայրցամաքում այս հիւանդութիւնը աստուածաբանական վէճերի նման, բացառապէս միմիայն մեզ է յատուկ: Թուրքերը, հնդիկները, պարսիկները, չինացիք, սիամացիք, ճապոնացիք դեռ չեն ճանաչում նրան, բայց բաւական զօրեղ պատճառ կայ որ նրանք ևս ճանաչեն նրան մի քանի դար յետոյ *): Այս յուսով նա մեր մէջ զարմանալի յառաջադիմութիւններ է աւնում, մանաւանդ ահագին զօրաբանակներում որ բաղկացած են քաջարի և բարեկիրթ ձրիակերներից, որոնք վճռում են տէրութիւնները վիճակը. տեսնելով երկու հրետուն հազարանոց զօրաբանակներ, մէկ-մէկու դիմաց պատերազմական դիրք բռնած, հաւատացած եղէք որ ամեն կողմից կարելի է գտնել քսան հազար սիֆիլիսով վարակուածներ:՝

«Ձարմանալի է, ասաց Կանդիտը, բայց այնուամենայնիւ ձեզ հարկաւոր է բժշկուել:—«Բայց ինչպէս անել այդ, հարցրեց Պանգլոսը, ինձ մօտ ոչ մի գրօշ չկայ, բարեկամ, և բոլոր երկրագնդի վրայ չի կարելի արիւն թողնել և ոչ զրելս դնել առանց վճարելու. իր գրպանից, կամ առանց խնդրելու որ ուրիշը վճարի ըստ փոխանակ: Այս խօսքերը ստիպեցին Կանդիտին դիմելու հետեւեալ միջոցին. նա ընկաւ բարեգործ անաբարտիստ Ժակի ոտքերը, և այնպէս սրտառուչ կերպով նկարագրեց իր բարեկամի դրութիւնը, որ բարեհոգի մարդը առանց երկար մտածելու ապաստան տուեց իր մօտ դօկտօր Պանգլօսին և սկսեց բժշկել իր հաշուով: Բժշկուելիս Պանգլոսը կողքից միմիայն մի աչքը և մի աղանջը: Նա լաւ էր գրում և հիւանալի (գիտէր թուաբանութիւն: Անաբարտիստ Ժակը նրան դարձրեց իր հաշուապահը: Երկու ամսից յետոյ, վաճառականական գործերով Լիսսաբօն դնալու կարիք ունենալով, նա տարաւ իր նաւով

*) Այժմ այս ախտը անյայտ է միմիայն կենդրոնական Աֆրիկայում և իսլանդիայում: Ման. Ռուս. Թարգմանչի.

երկու փրկսովաներին: Պանգլոսը նրան բացատրում էր, որ ամէն բան այնպէս լաւ է որ աւելի լաւ չէր կարող լինել: Ժակը չէր համաձայնում: «Ես հաւատացած եմ—ասաց նա, որ մարդիկ մասամբ խեղաթիւրել և ապականել են իրանց ընտելւնը, որովհետեւ գայլ չեն ծնուած և գայլեր են դառել:»

«Աստուած չէր տուել նրանց ոչ թնդանօթներ և ոչ սուրիններ, բայց նոքա շինեցին թնդանօթներ և սուրիններ միմիանց կոտորելու համար, սնանկութիւնն էլ նոքա մտածեցին, նոյնպէս և արդարադատութիւնը, որը կողոպտում է սնանկացողների ստացուածքը, որ պարտատէրերին խաբի:» «Այդ բոլորն արհրաժեշտ է, պատասխանեց բերսնը ծովափնային գոտիքը, մասնաւոր դժբաղդութիւններից կազմւում է ընդհանուրի բարիքը, այնպէս որ ինչքան շատ են մասնաւոր դժբաղդութիւնները այնքան բարձր կը լինի ընդհանուրի բարօրութիւնը:» Մինչդեռ նրանք վիճում էին երկինքը սևացաւ, քամին սկսեց փչել բոլոր չորս կողմերից, և նաւը բռնուեց զարհուրելի փոթորկից Լիսարօնի նաւահանգստի առաջ:

ԳԼՈՒԽ V.

Փոթորիկ, նաւակոծութիւն, երկրաշարժ և ճակատագրի բերձունքը դոկտոր Պանգլոսի, Կանգիտի և անաբապտիստ Ժակի վերաբերութեամբ:

Նաւորդների կէսը հիւանդացաւ և մեռաւ անտանելի տանջանքներից, որ նաւի կողքի տատանումը ենթարկում է մարդու ջղերին և մարմնի բոլոր հիւթերը թափելով հակառակ կողմից դուրս, այն դրութեան էր հասնում որ նրանք ոյժ էլ չունէին վտանգից վախենալու: Միւս կէսը աղաղակում և աղօթում էր: Առաջատները պատառտուեցին, կայմերը կոտրտուեցան և նաւը խորտակուեց: Ով կարող էր աշխատում էր, բայց ոչ ոք ոչինչ չէր հասկանում ոչ ոք չէր հրամայում: Անաբապտիստը տախտամածի վրայ կանգնած մի քիչ օգնում էր նաւը կառավարելուն: Մի զայրացած նաւաստի այնպէս հրեց նրան որ նա ընկաւ յատակի վրայ, բայց ինքը նաւաստին ուժեղ հարուածից կորցրեց հաւասարակշռութիւնը և նաւից ընկաւ գլխիվայր դէպի ցած: Նա կախուեց բռնելով կոտրած կայմից:

Բարի ժաջը վրայ հասաւ նրան աղատելու և օգնեց նրան նաւի վրայ բարձրանալու, բայց ոյժով քաշելիս ձեռքը նաւից պոկ եկաւ և ընկաւ ծովը նաւաստիի աչքի առաջ, որը թողեց նրան խեղդուելու, մի հայեացքի անգամ նրան չարժանացնե-

լով: Կանգիտը մօտենում է և տեսնում իր բարերարին, որը մի ընդհանուր եկաւ ջրի երեսը, և իսկոյն դարձեալ կուլ գնաց ալիքներին ընդ միշտ: Նա կամենում է նրա յետևից ընկնել ծովը. բայց փիլիսոփա Պանգլոսը նրան յետ է պահում, ապացուցանելով որ Լիսսարոնի նաւաւայանը հէնց նրա համար էր շինած որ այդ անարարտիստը նրա մէջ խեղդուի: Մինչդեռ նա այս բանը à priori ապացուցում էր, նաւը ճեղքուեց և բոլորը խեղդուեցին բացի Պանգլոսից, Կանգիտից, և զազանաբարոյ նաւաստիից, որը խեղդեց բարեգործ անարապտիստին: Այն անպիտանին յաջողուեց դուրս լողաց ափը, որտեղ ալիքները մի տախտակի վրայ դուրս էին բերել Պանգլոսին Կանգիտի հետ:

Մի քիչ բւշիւ գալով նրանք ուղևորուեցին Լիսսարոն: Նրանց մօտ գտնուեց մի քիչ փող, որով նրանք յոյս ունէին, փոթորկից ազատուելով, ազատուել և սովամահ լինելուց:

Դեռ քաղաք չմտած, մինչդեռ նրանք ողջում էին իրանց բարերարի մահը, զգացին որ գետինը իրանց ստքերի տակ տատանւում է: Փոթորկալից ծովը նաւահանգստում բարձրանալով կտորատում էր խալիսխ գցած նաւերը: Բոցը և մոխիրը մորկապոռոյտ լինելով ծածկում էին փողոցներն ու հրապարակները. տները քանդւում էին, կտուրները կործանւում էին, հիմքերը քայքայւում էին, երեսուն հազար բնակիչներ զանազան հասակի և սեռի ճիւղուցին աւերակների տակ մնալով: Նաւաստին հայհոյելով և շրջւադնելով ասաց լաւ զարկուածք (կողոպուտ) կը լինի: Բայց հետաքրքիր է իմանալ, արդեօք ի՞նչ տեսակ գոհացուցիչ փաստ կարող է ունենալ այս օտարութի երևոյթը, նկատեց Պանգլոսը: «Սա աշխարհիս վերջն է» բացականչեց Կանգիտը: Նաւաստին յանդուգն վստահութեամբ կեանքը վտանգելով անյապաղ մտաւ աւերակների մէջ փող փնտռելու, գտաւ, առաւ հարեց, քնեց և զարթնելով գնեց առաջին տեսած աղջկայ սէրը, որը պատահեց նրան քանդուած տների աւերակների վրայ դիակների և մեռնողների մէջ: Պանգլոսը նրա թեքից քաշելով ասաց ճարեկա՛, լաւ է՛ դուք անպատում էք համաշխարհային բանականութիւնը: Այսպիսի ժամանակ... «Երողը տանի, պատասխանեց նա, ես նաւաստի եմ, Բատաիայում ծնուած, չորս անգամ գնացել եմ Ճսփոնիա և չորս անգամ էլ խաչելութիւնը ոտնակոխ եմ արել: համա դու էլ մարդ գտար քո համաշխարհային բանականութիւնդ աչքը կոխելու»:

Կանգիտը վիրաւորուած քտրի կտորներով պառկել էր փողոցում, աւերակների զանազան բեկորներով ծածկուած: Ա-

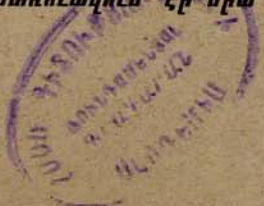
ւեղ, ասաց նա Պանգլոսին, մի քիչ գինի և իւղ հասցրէք ինձ, թէ չէ ես միտնում եմ:—Այս երկրաշարժը նոր բան չէ, պատասխանեց Պանգլոսը, անցեալ տարի Ամերիկայի Լիմա քաղաքը ճիշտ նոյնանման երկրաշարժի ենթարկուեց. միանման պատճառները միասնական հետեանքներ են յառաջ բերում. հաւանական է որ Լիմայից-Լիսաբոն ստորերկրեայ ծծմբային անցք կայ: «Սյո, դա շատ ճշմարտանման է պատասխանեց Կանգլիտը, բայց ի սէր Աստուծոյ, տուէ՛ք ինձ մի քիչ իւղ և գինի»: Ի՞նչ պէս թէ ճշմարտանման է, բացականչեց փիլիսոփան, ես հաստատում եմ, որ այդ փորձով իմացուած բան է: Կանգլիտը ուշքից գնաց: Պանգլոսը նրան, ջուր բերեց, ամենամօտ աղբիւրից:

Միւս օրը աւերակների վրայ թափառելիս, նրանք մի քիչ ուտելիք գտան և փոքր ինչ վերականգնեցին իրանց ոյժերը: Յետոյ նրանք սկսեցին օգնութիւն հասցնել կենդանի մնացած բնակիչներին: Նրանց ձեռքով ազատած մի քանի քաղաքացիներ կերակրեցին նրանց այդպիսի հանգամանքների մէջ բաւարար համարուող ճաշով, ուղիղ է ճաշը տխուր էր անցնում, որովհետեւ խօսակիցները իրանց կերած հացը արտասուքով էին թրջում, բայց Պանգլոսը մխիթարում էր, հաւատացնելով որ ուրիշ կերպ չէր կարող լինել: «Ըստ որում, ասում էր նա, ոչինչ չի կարող լինել աւելի լաւ քան ինչ որ կայ. ըստ որում եթէ Լիսաբոնի տակ հրաբուխ կայ, հետեաբար նա ուրիշ տեղ չէր կարող լինել, ըստ որում առարկաները չեն կարող ուրիշ կերպ լինել քան որ են. ըստ որում ամենայն ինչ գիղեցիկ է:»

Մի սևազգեստ ինկվիզիցիայի պաշտօնեայ, որ նրանց մօտ նստած էր այդ խօսքերի վրայ քաղաքավարի կերպով դարձաւ դէպի նա.

«Պատուելի պարոն, ըստ երևոյթին դուք չէք հաւատում սկզբնական մեղքին. որովհետեւ եթէ ամեն բան դէպի լաւն է գնում, ուրեմն չկայ ոչ մեղքի մէջ ընկնել և ոչ պատիժ:»

«Յոնարհ յարգանքով խնդրում եմ ներողութիւն ձեր գերազանցութիւնից, աւելի քաղաքավարի պատասխանեց Պանգլոսը. մարդու մեղանչելը և նրա անիծուիլը, անհրաժեշտ էին աշխարհներից ամենալաւի մէջ:—«Ասէլ է թէ դուք մերժում էք կամքի ազատութիւնը, հարցրեց ինկվիզիտորը:» «Համարձակում եմ նկատել ձեր գերազանցութեանը, որ ազատութիւնը միացած է անպայման անհրաժեշտութեան հետ. ըստ որում անհրաժեշտ էր որ մենք ազատ լինէինք, ըստ որում նախասահմանեալ կամքը...—Բայց այստեղ ինկվիզիտորը գլխով արեց իր սպասաւորին, որը մատուցակում էր նրա համար պօրտփէյն կամ օպօրտօ:»

ԳԼՈՒԽ VI.

Երկրաշարժը արգելելու համար սարքած հիանալի աւտո-դա-ֆէի
և Կանդիտի կերած քեթակի մասին:

Երկրաշարժից յետոյ, որ Լիսասրօնի երեք—չորրորդ մա-
սը քանդուեց, տեղական իմաստունները վճռեցին, որ քաղաքը
վերջնական կործանումից ազատելու համար ամենալաւ մի-
ջոցն է, ժողովրդի համար աւտո-դա-ֆէյ գեղեցիկ տեսարան
ներկայացնելու Կօիմբրի համալսարանը համոզուած էր, որ հան-
դարտ կրակի վերայ մի քանի մարդկանց հանդիսաւոր սյրելը
ամենաճիշտ միջոցն է գետնի ստատանում արգելելու:

Այս նպատակով բռնեցին մի բիսկայեցու, որին մեղա-
դրում էին ռանամօր վրայ պսակուած լինելու մէջ, և երկու
պօրտուգալացու, որոնք կերնլ էին խոզի ճարպով պատրաստած
վառիկներ, բայց ճարպը թողել էին. ճաշից յետոյ կապեցին
դօկտօր Պանգլոսսին և նրա աշակերտ Կանդիտին, առաջինին
խօսելու և երկրորդին համակրութեամբ լսելու համար: Նրանց
զցեցին ամէն մէկին առանձին—ցուրտ նկուղների մէջ, որտեղ
արեգակը երբէք չէր կարող նրաջ անհանգիստ անել: Ութ օրից
յետոյ նրանց վրայ կպցրին սան-բէնիտօ իսկ զուկները զար-
դարեցին թղթէ կնգուղներով: Կանդիտի հազցրած կապոցի և
գլխարկի վերայ նկարուած էին հրեղէն լեզուներ ծայրերը դէ-
պի ներքև և անպոչ ու առանց ճիւղանների ստատանների, իսկ
Պանգլոսսի վերայ սատանաները պոչաւոր և ձիւրաններով էին,
իսկ հրեղէն լեզուները դէպի վեր էին դարձրած: Այսպէս զգեստա-
ւորուած նրանք հանդիսաւոր մուտք գործեցին, լսեցին մի շատ
սրտառուչ քարոզ և հիանալի ութնաձայն երգեցողութիւն: Այս
երգի եղանակով Կանդիտին գորսեցին երգի տակտը պահպանե-
լով, բիսկայեցուն և խոզի իւղ սիրող երկուսին այրեցին, իսկ
Պանգլոսսին հակառակ ինկվիզիցիայի ծէսերին կախաղան բար-
ձրացրին: Այդ նոյն օրը հրկիրը դարձեալ շարժուեց սարսա-
փելի դղրդիւնով:

Կանդիտը զարհուրած, տանջուած, արնաշաղախ, խելքը
կորած և սարսափահար դողալով ինքն իրան մտածում էր այս-
պէս. «Է՛հ, եթէ սա ամենալաւ աշխարհն է, բա մնացածներն
ինչպէս են: Էլի թող ինձ ծեծէին, ինձ առաջին անգամը չէ,
ես արդէն բուլղարների մօտ մի անգամ կերել եմ, բայց ով իմ
թանկագին Պանգլոսս, աշխարհիս ամենամեծ փիլիսոփան, ինչ
սե օր էր որ ես քեզ տեսայ կախաղան բարձրանալիս, այդ ով

գիտէ թէ ինչո՞ւ համար: Ո՞վ իմ թանկագին աւարարդիստ, մարդկանցից ամենալաւը: Մի՞թէ դու պէտք է անպատճառ հէնց նաւահանգստի մէջ խեղդուէիր: Ո՞վ Կունիգսշտատ, աղջկաների մարգարիտը, մի՞թէ հարկաւոր էր որ քո փորդ պատուէին:»

Քարոզից, ծեծուելուց, արձակումից և օրհնութիւնից յետոյ նա հաղիւ ոտի վերայ կանգնելով մի կերպ քաշ էր գալիս երբ նրան մօտեցաւ մի պառաւ և ասաց.

«Արի անցիր, որդեակ, և հետեւիր ինձ:

ԳԼՈՒԽ Vll.

Թէ ինչպէս պառաւը խնամեց Կանդիտին և ինչպէս դտաւ նա իր սիրոյ առարկան:

Կանդիտը չարիացաւ, ըստ «հետեւելով պառաւին մտաւ մի խրճիթ, որտեղ պառաւը տուեց նրան սրուակով մի ինչ որ դեղ, մարմինն քսելու համար, բերեց ուտելիք և ըմպելիք և յոյց տուեց համեստ և բաւականին մաքուր անկողին, որի մօտ դարսած էին բոլոր հարկաւոր շորերը: «Կերէք, խմէք, բնեցէք, — ասաց նա, — և թող փրկէ, ազատէ քեզ — Աստիսի սուրբ Աստուածածինը, Պադուանի սուրբ Անտոնը և Կոմբոստելի սուրբ Յակոբ քահանայապետը: Վաղը ես կը գամ քեզ մօտ»: Կանդիտը ապշած իր տեսած և քաշած բաներից, մանաւանդ պառաւի բարեսրտութիւնից, ուղոււմ էր համըսելու նրա ձեռքը: «Դուք ինձանից չպէտքէ շնորհակալ լինէք, — ասաց պառաւը, — վաղը ես դարձեալ կը գամ: Դեղը քսիր, հաց կեր և բնիր»:

Չնայելով իր բոլոր դժբաղտութիւններին, Կանդիտը կերաւ և քնեց: Միւս օրը պառաւը բերեց նրան նախաճաշ, նայեց մէջքը և ուրիշ դեղ քսեց: Ապա բերեց ճաշը, երեկոյեան դարձեալ եկաւ և բերեց նրան ընթրիք: Հետեւալ օրը միկնոյն բանը կրկնուեց: «Ո՞վ էք դուք, — հարցրեց նրան Կանդիտը. — Դ՞իվ ձեզ ներշնչեց այդպիսի բարեսրտութիւն, ի՞նչով ես կարող եմ ձեզ վարձատրուիլ լինել: Բարի պառաւը, բնաւ մի խօսք էլ չէր պատասխանում: Երեկոյեան եկաւ առանց ընթրքի Լոուիթեմը հետեւեցէք ինձ», ասաց պառաւը նրան: «Նա, Կանդիտի թէն ընկած դնաց նրա հետ դաշտի միջով մօտ քառորդ մղոն. նրանք մօտեցան այգիներով և արխերով շրջապատած մի առանձնացած տան:

Պառաւը ծեծեց տան փոքրիկ դուռը, որը իսկոյն բաց

արին և նա դադարեց սանդուխներով տարաւ Կանդիտին մի ոսկեղեղծած առանձնասենեակ, նստեցրեց նրան մետաքսեայ բազմոցի վրայ, դուռը փակեց և հեռացաւ: Կանդիտն սկսեց կասկածել թէ այս բոլորը երազ կը լինի: Նրա ամբողջ կեանքը թոււով էր նրան մի դարհուրելի բան, իսկ ներկայ բոլորն մի քաղցր տեսիլք: Պառաւր շուտով վերադարձաւ, զփռարութեամբ պահելով ընկնելուց մի մեծաշուք և վրդովմունքից զողացող կնոջ, որ փայլում էր թանկագին քարերով և ծածկուած էր քօղով: «Վերցրէ՛ք, քօղը», — ասաց պառաւր Կանդիտին: Երբտասարդը մօտենում է, անվստահ ձեռքով բարձրացնում քօղը: Ի՛նչ անսպասելի հանդիպումն, միթէ սա Կունիգունդան է, այո՛ իսկ և իսկ նա է, Կանդիտն ուժասպառ է լինում. չի կարողանում մի խօսք անգամ արտասանել և ընկնում է նրա ոտքերը: Կունիգունդան ընկնում է բազմոցի վրայ: Պառաւր նրա վրայ սրտիկից ուշքի բերող ոգիներ, նրանք զգաստացան և սկսեցին խօսել. սկզբում լսում էին միմիայն կցկտուր խօսքեր, հարցեր և պատասխաններ, հառաչանքներ արտասանքներ, բացականշութիւներ: Պառաւր խորհուրդ է տալիս նրանց աւելի քիչ աղմուկ հանել և թողնում է առանձին:

«Միթէ այդ դուք էք, դարձաւ Կանդիտը Կունիգունդին. — դուք կենդանի էք, և ես ձեզ Պորտուգալիայումն եմ տեսնում. ուրեմն ձեզ չեն բռնարարել և ոչ ձեր փորը պատռել, ի՞նչպէս ինձ հաւատայնում էր փիլիսոփայ Պանդոսը»: «Այդ բոլորն ճիշտ է, — ասաց գեղեցիկ Կունիգունդան, — բայց ալդպիսի դէպքերը միշտ մահառիթ չեն լինում»: «Բայց ձեր հայրը և մայրը, միթէ նրանք սպանուած են»: «Դժբաղեաբար, այո՛, պատասխանեց Կունիգունդան ողբալով»: «Իսկ եղբայրդ»: «Նոյնպէս սպանուած է»: «Բայց ի՞նչ դէպքով դուք ընկաք Պորտուգալիա, ի՞նչպէս դուք իմացաք որ ես այստեղ եմ, և ի՞նչ օտարոտի պատահմունքով ինձ բերին այս տունը: «Ես ամեն բան ձեզ կը պատմեմ, — պատասխանեց Կունիգունդան, — բայց առաջուց ուզում եմ լսել ձեր պատմութիւնը այն վայրկենից, երբ դուք ինձ տուիք մի անմեղ համբոյր և փոխարէնն ստացաք քացիներ: Կանդիտն հնազանդուեց ամենախորին յարգանքով թէ և նա յուզուած էր, և թէպէտ նրա ձայնը դողում էր և մէջքը դեռ ցաւում էր, բայց պատմեց նրան բոլորովին պարզարտութեամբ ամեն բան, ինչ որ հրաժեշտի վայրկեանից յետոյ նրա պլիսոյն անցել էր: Կունիգունդան աչքերը դէպի երկինք բարձրացրեց, ողբաց բարի անարաբարտի և Պանդոսի մահը և երբ որ Կանդիտը վերջացրեց, նա սկսեց իր պատմութիւնը:

Կանդիտը լսում էր նրան առանց մի խօսք փախցնելու և բոլոր ժամանակ կլանում էր նրան աչքերով:

ԳԼՈՒԽ V^{III}

Կունիզունդի պատմութիւնը:

Ես անկողնում պառկած և խորը քնած էի երբ երկինքը կամեցաւ ուղարկել բուլղարներին մեր գեղեցիկ Տունդեր-Տին-Տրոնկ ամրոցը: Նրանք մորթեցին հայրիկիս և եղբօրս, կտոր-կտոր արին՝ մայրիկիս: Յաղթանդամ 6 ֆուտ հասակով բուլղարը, տեսնելով որ զարհուրելի տեսարանից ես ուշադնաց եղայ, սկսեց ինձ բռնաբարել: Այս բանը ինձ սթափեցրեց, ես ուշքի եկայ, սկսեցի աղաղակել, կծոտել, ճանկոտել, ուզում էի եղունգներովս վիթխարի բուլղարի աչքերը բնահան անել: Ես չդիտէի որ իմ հօր ամրոցում բոլոր պատահածները—սովորական բաներ են: Չարագործը մի դանակի հարուած հասցրեց ձախ կողքիս, որտեղ մինչև այժմ նշանը կայ: «Աւաղ, յոյս ունեմ որ կը տեսնեմ նշանը»,—ասաց միամիտ Կանդիտը: «Կը տեսնէք, պատասխանեց Կունիզունդան», բայց շարունակէնք: «Ծարունակեցէք».—ասաց Կանդիտը:

Եւ նա շարունակեց. «Եկաւ բուլղարացի կապիտանը և տեսաւ ինձ ամբողջովին արեան մէջ: Զինուորը շարունակում էր իր զբաղմունքները: Կապիտանը զայրացաւ այդպիսի անարգանքի դէմ և սպանեց նրան ինձ վրայ: Յետոյ նա հրամայեց կապել վէճքս և գերի տարաւ ինձ իր սենեակը: Ես լուսնոյւմ էի նրա շապիկները, որոնք շատ բիչ էին և կերակուր էի պատրաստում: Պէտք է խոստովանուել, որ նա ինձ գտնում էր շատ սիրուն, և ես էլ իմ կողմից չեմ կարող չասել, որ նա հիանալի կազմուածք ունէր: Նրա կաշին սպիտակ և քնքոյշ էր. բայց նա խելօք չէր. և փրկիսփայ լինելուց շատ հեռու էր, իսկոյն երևում էր որ նրան դոկտոր Պանզլուսը չէր կրթել: Երեք ամսից յետոյ, երբ նա ծախսեց բոլոր փողերը և ես նրան ձանձրացրի, նա ինձ ծախսեց Դօն-Իսաքար անունով մի ջնուդի, որը առևտուր էր անում Հոլլանդիայում և Փորթուգալիայում և սաստիկ սիրում էր կանանց: Այս ջնուդը, սիրահարուեց ինձ վրայ բայց չկարողացաւ յաղթահարել ինձ: Նրան ես աւելի լաւ կարողացայ ընդդիմանալ բան բուլղարացի զինուորին: Առհասարակ մի անգամ միայն կարելի է բռնաբարել պատուաւոր կնոջ, բայց դրանից նրա առաքինութիւնը աւելի կը պնդի: Իրան վրայ սիրահարեցնելու համար ինձ Սեպտեմբեր, 1906.

Չհուղը բերեց այս ամարանոցը, որ դուք տեսնում էք: Մինչև այդ ժամանակ ես կարծում էի որ աշխարհումս Տունդեր-Տին—Տրոնկ ամրոցից գեղեցիկ բան չկայ, բայց այժմ կարծիքս փոխեցի:

«Մի անգամ մեծ ինկվիզիտորը տեսաւ ինձ պատարագի ժամանակ, նա ուշի-ուշով նայեց վրաս և հրամայեց իմաց տալ ինձ թէ ուզում է հետս խօսել մի գաղտնի գործի մասին: Ինձ տարան նրա պալատը և ես նրան յայտնեցի իմ ծագումը, նա ինձ ցոյց տուեց թէ ինչ աստիճան իմ կոչմանս անվայել է մի իսրայէլացու պատկանելը: Դոն-Իսաքարին նրա կողմից առաջարկուեց թողնել ինձ, գիջելով նորին բարձր-սրբազնութեանը: Բայց որովհետեւ Դոն-Իսաքարը արքունի գանձապետ (պալատական բանկիր էր) և դիրքով մարդ էր, այդ պատճառով նա այդ բանը լսել անգամ չէր ուզում: Ինկվիզիտորը սպառնաց նրան «առևտո-դա-ֆէ»ով:

Վերջապէս մեր Չհուղը փափկեց և պայման կապեց, որի համաձայն տունը և ես պէտք է նրանց մէջ հասարակաց լինէինք: Ջհուղին ընկաւ երկու-շաբթի, չորեքշաբթի և շաբաթի օրերը, իսկ ինկվիզիտորին շաբաթուայ միւս օրերը: Ահա վեց ամիս է արդէն որ այդ պայմանը կապուած է: Գործը առանց կռուի գլուխ չեկաւ. մինչև այժմ էլ չեն կարողանում վճռել թէ ո՞ր ուխտին է պատկանում շաբաթ գիշեր լոյս կիրակին, հի՛ն թէ նոր: Ասենք մինչև այժմ ես երկուսին էլ դիմադրել եմ, և կարելի է հէնց այդ պատճառով էլ նրանք չեն դադարում ինձ սիրելուց:

«Վերջապէս երկրաշարժի սարսափը փարատելու և Դոն-Իսաքարին հեռացնելու համար, նորին բարձր սրբազնութիւնն պարոն ինկվիզիտորը բարուրդ դատից տօնել առևտո-դա-ֆէ: Նա ինձ պատուեց հրաւիրելով այդ տեսարանին ներկալ լինելու. ինձ տուին առաջնակարգ տեղ. պատարագի և այրելու ծիսի միջարարքում տիկիներին մատուցին զովացուցիչ խմիչքներ: Ես սարսափեցի, երբ այրում էին Ջ Չհուղին և այդ խեղճ բիսկայեցուն, որ պսակուած էր սանամօր վրայ: Բայց ի՞նչ աստիճանի եղաւ իմ զարմանքը, վիշտը և իմ սարսափը, երբ ես տեսայ Պանդոսին, զգեստաւորուած սան-բենիտոյով և հերետիկոսական կնգուղով: Ես շփում էի աչքերս, խորը նայում էի մինչև վերջապէս նրան կախեցին: Այն ժամանակ ես ինձ շատ վատ զգացի: Հագիւ ես ուշքի եկայ, երբ տեսայ ձեզ ոտից գլուխ մերկացրած. այդ բանը ինձ ծայրայեղ սարսափի, զարմանքի, վշտի և յուսահատութեան մէջ գցեց: Ես ձեզ ուղիղն ասեմ, ձեր կաշին աւելի սպիտակ և քնքոյշ էր քան իմ բուր-

գարացի կապիտանին: Այդ տեսարանը ինձ ճնշող և տանջող բոլոր զգացմունքները կրկնապատկեց: Ես ձայն տուեցի կամենալով ասել.— «Սպասեցէք, բարբարոսներ, բայց իմ ձայնս դուքս չեկաւ, մէկ էլ իմ աղաղակներս բոլորովին անօգուտ կը լինէին: Երբոր ձեզ ծեծեցին ես սկսեցի մտածել. թէ այս ինչպէս էր պատահել որ սիրելի Կանդիտը և իմաստուն Պանգլոսը Լիսաբօն են ընկել, առաջինը մարակի հարիւր հաբուած ստանալու, իսկ երկրորդը իմ սիրեկան նորին բարձր արբազնութիւն պարոն ինկվիզիտորի հրամանով կախուելու համար»: Այս նշանակում է որ Պանգլոսը ինձ անխղճօրէն խաբել է ասելով որ ամեն բան դէպի լաւն է գնում:

Վերջովուած և զարհուրած, ես երբեմն սարսափից ինքս ինձ մոռանում էի, և երբեմն թուլանալուց քիչ էր մնում մեռնէի: Իմ գլուխս լցուած էր յիշողութիւններով, որոնք պատկերացնում էին հօրս, մօրս և եղբօրս սպանութիւնը, անպիտան բուլղարացի զինուորի լրբութիւնը և նրա դանակով ինձ հասցրած հարուածը, իմ գերութեանս և խոհարարուհու պաշտօնը, որ ես կատարում էի, յիշում էի նոյնպէս բուլղարացի կապիտանին, զղուելի Դօն-Իսաքարին և զարշելի ինկվիզիտորին, Պանգլոսին կախ տալը, հանդիսաւոր ութնաձայն misere-re-ը, որի տակտով ձեզ ձաղկեցին, և մանաւանդ այն համբոյրը, որ դուք ինձ տուիք շիրմաների ետեւում, այն օրը երբ վերջին անգամ ես ձեզ տեսայ: Ես շնորհակալ եղայ Աստուծոց, որը բերեց ձեզ ինձ մօտ այսքան փորձութիւնից յետոյ: Ես յանձնեցի իմ պառաւին հոգ տանել ձեր մասին և բերել ձեզ այստեղ հէնց որ այդ կարելի կը լինի: Նա շատ լաւ կատարեց իմ յանձնարարութիւնս և ես զգացի անբացատրելի հաճոյք ձեզ տեսնելով և լսելով և ձեզ հետ խօսակցելով: Հաւանական է որ դուք սարսափելի քաղցած լինիք, ես էլ եմ քաղցած, ուրեմն առաջ մի լաւ ընթրենք:»

Նրանք սեղան նստեցին, և ընթրիքից յետոյ երկուսն էլ տեղաւորուեցին այն փառաւոր բաղձոցի վրայ, որի մասին խօսել էինք: Այս դրութեամբ նրանց գտաւ ասն-տէրերից մէկը Դօն-Իսաքարը: Այդ օրը շաբաթ էր և նա եկել էր իր իրաւունքներից օգտուելու և սիրոյ հաւաստիքը մատուցանելու:

ԳԼՈՒԽ IX

Պունիգունդի, Կանդիտի և մի ջնուդի հետ պատահած անցքը:

Դօն-Իսաքարը ամենասաստիկ բարկացող մի ջնուդ էր,

որպիսին երբեկեցէ կարող էր լինել իսրաէլացոց Թագաւորութեան մէջ բարեւոնական գերութիւնից սկսած: «Այ դու քած շուն գալիլէացի, պարոն ինկվիլիտորը քեզ բաւական չէ՞ր, ես պէտք է այս անպիտանին էլ բաժին հանեմ»:

Այս ասելով նա հանեց երկար սուրը, որը միշտ իր վրայ էր կրում, չմտածելով որ թշնամին էլ է զինուած, յարձակուեց Կանդիտի վրայ, բայց մեր բարի վեստֆալիացին շորերի հետ պառաւից ստացել էր և մի լաւ սուր: Նա մերկացրեց սուրը և չնայելով իր հեղ բնաւորութեանը, իսրայելցուն մեռած պառկեցրեց գեղեցիկ Կունիգունդի ոտքերի տակ:

«Ո՛վ սուրբ Աստուածածին, բացականչեց նա, ի՞նչ կը լինի մեր դրութիւնը, իմ տան մէջ սպանութիւն, եթէ ուստիկանութիւնը գայ, մենք կորած ենք»: Եթէ Պանգոսսը կախուած չլինէր, նա մեզ այս դժբաղտութեան մէջ լաւ խորհուրդ կը տար, որովհետեւ մեծ փիլիսոփայ էր: Նրա փոխարէն պառաւի հետ խորհուրդ տնենք: Պառաւը շատ փորձառու էր, և արդէն սկսել էր կարծիք յայտնել, երբ բացուեց միւս դուռը: Ժամի մէկն էր, սկսուել էր լոյս կիրակին: Այս օրը պատկանում էր նորին բարձր սրբազնութեան ինկվիլիտորին: Նա մտաւ և տեսաւ—ծեծուած Կանդետին սուրը ձեռքին, յատակին ընկած դիակ, շփոթուած Կունիգունդին և պառաւին որ խորհորդ էր տալիս:

Ահա թէ ի՞նչ առաջացաւ Կանդիտի հոգու մէջ և թէ նա ի՞նչպէս դատեց. «Եթէ այս սուրբ մարդը օգնութիւն կանչի, այն ժամանակ ինձ անպատճառ կայրին, դուցէ և Կունիգունդին. նա ինձ անխնայ կերպով ծեծեց, նա իմ հակառակորդն է և նրան սպանելու կիրքս գլուխս է խփել, աւելորդ է մտածելը: Այս դատողութիւնը պարզ և արագ էր, և շտաւով ինկվիլիտորին զարմանքից սթափուելու ժամանակ, նա նրանից թափ անցրեց իր սուրը, և ինկվիլիտորն էլ ձգուեց ջրուղի կողքին: Միւսին էլ սպանեց, աղաղակեց Կունիգունդան, էլ մեզ չեն խղճալ և խնայիլ, մենք կը բանադրուենք և մեզ կ'անշատեն եկեղեցուց մեր վերջին ժամը հասել է: Ի՞նչպէս կարողացաք դուք, որ այդքան հեղ էիք, առանց շունչ քաշելու սպանել ջրուղին և պրելատին»:

«Գեղեցիկ Կունիգունդա, ասաց Կանդիտը, երբ որ մարդ սիրահարուում է, խանդոտած, ինկվիլիցիայից ծեծուած, Աստուած վկայ ինքն էլ չգիտէ ի՞նչ է անում»:

Այդ ժամանակ պառաւը մօտեցաւ և ասաց. «Գոմում կապած է երեք—անդալուզական ձի, թամբեր և սանձերով, թող քաջ Կանդիտը նրանց թամբէ, ձեզ մօտ Կունիգունդա կան մօ-

եադօրներ և աղամանդներ, նստենք շուտով ձիերի վրայ, թէև ես մի կողմովս միայն կարող եմ ձի նստել, և ուղևորուինք Կադիկս, եղանակը հիմնալի է և զով գիշերուայ ճանապարհորդութիւնը շատ դուրեկան կը լինի:

Կանդիտն իսկոյն ձիերը թափեց: Նրանք անցան երեսուն մղոն առանց հանգստանալու: Այդ ժամանակ ինկվիզիցայի սուրբ Գերմանդատան խուժեց դատարկ տան վրայ, նորին բարձր սրբազնութեանը թաղեցին մի փառաւոր եկեղեցում, իսկ իսաքարին բաշ տալով գցեցին դաշտը, որտեղ սատկած անասուններ էին քերթում:

Կանդիտը, Կունիգունդան և պառաւը արդէն Աւասին փոքրիկ քաղաք էին հասել, որ Սիերա-Մօրենա լեռներումն է և հետեւեալ խօսակցութիւնն էին անում:

ԳԼՈՒԽ X

«Ո՞վ կարող էր դողանալ իմ փողերն և աղամանդները, ասում էր լաց լինելով Կունիգունդան.—*Խնչալէս այժմ ապրենք, որտեղից գտնենք ինկվիզիտօրներ և ջհուղներ, որոնք դարձեալ այդ բոլորը տալին»*:—Աւադ, պատասխանեց պառաւը, դա արժանապատիւ հայր Ֆրանցիսկեանն էր, որը երեկ Բադախօսում մեզ հետ գիշերեց միեւնոյն հիւրանոցում: Աստուած ինձ թող ների եթէ անզգոյշ եմ դատում, բայց նա երկու անգամ մտաւ մեր սենեակը և գնաց մեզնից շատ վաղ: «Աւադ, ասաց Կանդիտը.—բարի Պանգլոսսը յաճախ ինձ ապացուցանում էր, որ երկրիս հարստութիւնները պատկանում են բոլորիս և ամենքը հաւասարապէս իրաւունք ունին օգտուելու նրանից: Բայց եթէ հայր Ֆրանցիսկեանը այդ օրէնքով էր առաջնորդուած, գոնէ մեզ մի քիչ բան թողնէր ճանապարհորդութիւններս վերջացնելու: Մթթէ ձեզ մօտ ոչինչ չմնաց, գեղեցիկ Կունիգունդաւ.—«Եւ ոչ մի մարավելիս»,—«Ի՞նչ անենք, ասաց Կանդիտը: Պէտք է մի ձին ծախել. առաց պառաւը, ես կը նստեմ Կունիգունդի հետ մի ձիու վրայ, թէև մի կողմովս միայն կարողանում եմ նստել, և մենք կը հասնենք մինչև Կադիկս:

Միեւնոյն հիւրանոցում իջևանել էր մի բենեդիքտեան վանքի վանահայր, որը շատ էփան դնեց ձինս Կանդիտը, Կունիգունդան և պառաւը անցկացան Լիւսսինի, Չիլլասը և Լերրիկաը և հասան Կադիկս: Կանդիկսում նաւատորմիղը զրահաւորում և զօրք էին հաւաքում, Պարագուայի արժանապատիւ եզուիտ հայրերին խնդրի բերելու, որոնք մեղադրուած էին սուրբ Սակ-

րամենտօ քաղաքի մօտ գտնուած իրանց հնդիկ ցեղերի հրոսակները իսպանացոց և պորտագալացոց թագաւորներէ դէմ գրգռելու մէջ։ Կանդիտը, որ բուլղարներէ մօտ ծառայելէր, բուլղարներէն կատարեց բոլոր զինաշարժական արհեստը արշաւանքի պատրաստուող հրամանատարի առաջ, ցոյց տալով այդ ժամանակ այնքան շնորք, արագութիւն, ճարպիկութիւն և արժանապատուութիւն, որ նրա հրամանին յանձնեցին մի հետեակ վաշտ։

Այսպէս Կանդիտը դառաւ կապիտան, և նստեց նաւը Կունիգունդի, պառաւի, երկու ծառայի, երկու անդալուզեան ձիու հետ միասին, որոնք երբեմն պատկանում էին Պորտուգալիայի մեծ ինկվիզիտօրին։

Ճանապարհորդութեան ժամանակ նրանք երկար ժամանակ դատում էին խեղճ Պանգլոսի փիլիսոփայութեան մասին։ Մենք ուղևորուած ենք միւս աշխարհ, ասաց Կանդիտը, որտեղ անկասկած ամեն բան հիանալի կը լինի։ Իսկ ինչ վերաբերում է մեր աշխարհին, խոստովանուում եմ, որ կարելի է խղճալ այն բաների մասին, ինչ որ կատարուած է այնտեղ, ինչպէս Ֆիզիքական նոյնպէս և բարոյական կողմից։ «Եւ ձեզ սիրում եմ բոլոր սրտով,—ասաց Կունիգունդան,—բայց մինչև այժմ չեմ կարողանում խելքի գալ այնտեղի խառնակութիւններից։ «Ամեն բան լաւ կը դնայ,—ասաց Կանդիտը, նոր աշխարհի ծովը մեր եւրոպականից լաւ է, նա խաղաղ է ու քամին էլ աւելի տեւական է։ Հաւանական է որ աշխարհներից ամենալաւը պէտք է լինի։ «Աստուծած տայ,—ասաց Կունիգունդան,—ես այնպէս դժբախտ էի մեր աշխարհում, որ իմ սրտին յոյսը անմատչելի է»։ «Դուք տրտնջում էք,—ասաց նրանց պառաւը—այն ինչ ձեր դժբախտութիւնները շատ հեռու են իմիցիս հետ համեմատուելուց»։ Կունիգունդան քիչ մնաց ըրջար ծիծաղեց, որ այդ բարի կիներ ձգտում է յայտնում իրանից աւելի դժբախտ լինելու։ «Մայրիկ, ասաց նա—որպէսզի իրաւունք ունենաք ինձանից աւելի դժբախտ լինելու, դուք պէտք է երկու անգամ բռնաբարուած լինիք և փորիդ դանակի երկու հարուած ստացած պէտք է լինիք, ձեր երկու դղեակը կործանուած, երկու հօր և երկու մօր սպանուած, երկու սիրահարներից առւտօ-դաֆէնուած ձաղկած, սրա հետ ի նկատի ունեցէք, որ ես ծագումով բարոնեսսա՝ եմ և եօթնասուն երկու սերունդ նախահայրեր ունիմ։ Հապա ինչպէս էի ես խոհարարուհու պաշտօն կատարում»։

«Տիրուհիս,—ասաց պառաւը,—դուք չգիտէք իմ ծագումը, բայց բաւական է միայն որ ես ձեզ իմ յետքս ցոյց տամ, որ դուք ձեր լեզուն փոխէք, և տեսնէք, թէ որքան խուճապով է

արած ձեր դատողութիւնը: Այս խօսքերը զարթեցրին Կունի-
գունդի և Կանդիտի մէջ սաստիկ հետաքրքրութիւն: Պառաւը
սկսեց իր պատմութիւնը այսպէս:

X1

Պառաւի պատմութիւնը:

Իմ աչքերը միշտ կարմիր և արտասուալից չէին, քիթս
միշտ դնչիս կպած չէր և ես միշտ աղախին չէի: Ես պապ Ուր-
բանոս X-ի *) և իշխանուհի Պալիստրինսկու աղջիկն եմ: Մինչև
տասն և չորս տարեկան հասակս ես կրթուած էի մի այնպիսի
փառաւոր պալատում, որ ձեր գերմանացոց բարոնների բոլոր
դղեակները նրանց համար իբրև անոռատուն էլ պէտք չէին
գալ, իմ ամեն մի հագուստս ձեր բոլոր վեֆալական շքեղու-
թիւններից թանկագին էր: Ես աճում էի իբրև գեղեցիկ, շնորհալի
և տաղանդաւոր աղջիկ զուաճութիւնների, երկրպագունների և
յայսերի մէջ: Ես արդէն սէր էի ներշնչում, իմ կուրծքս կլորա-
նում էր, և ի՞նչ սպիտակ կուրծք էր դա, սպիտակ, առոյգ ինչ-
պէս Մեդիչեան Վեներայինը. իսկ աչքերը, ի՞նչ արտեանունք
և ի՞նչ ունքեր, սև ինչպէս սաթ, ի՞նչ կրակ էր այրում իմ աչ-
քերում, նրանք նսեմացնում էին աստղերի փայլը, ինչպէս ասում
էին ինձ տեղական բանաստեղծները: Ինձ հազցնող և հանուե-
ցնող կանայք առաջիցս և յետևիցս դիտելով զմայլում էին և
բոլոր տղամարդիկ նախանձում էին այդ կանանց:

«Ես նշանուած էի տիրապետող իշխան Մասսա Կարրաս-
կու հետ: Ի՞նչ իշխան: Գեղեցկութեամբ ինձ հաւասար, մար-
մնացած քաղցրութիւն և սէր, նա փայլում էր հանճարով և
վառուած էր սիրով: Ես սիրում էի նրան առաջին սիրովս,
այնպիսի յափշտակութիւնով որ հասնում էր աստուածացման:
Հարսանիքի պատրաստութիւններ էին տեսնում, սրի փառայե-
ղութիւնն և շքեղութիւնը աներևակայելի էին, անվերջ տո-
ներ էին կատարում կարուսէլներ, օպեր-բուֆֆեր ամ-
բողջ Խալիպայում ինձ սօսետներ էին նուիրում. նրանց
մէջ և ոչ մէկը մի բանի նման չէր: Երջանկութեան
վայրկեանը մօտենում էր, և երբ յանկարծ մի պառաւ մարկիզու-
հի, որ իմ իշխանի նախկին սիրուհին էր, նրան հրաւիրում է

*) Ինկատի ունեցէ՛ք հեղինակի նուրը համեստութիւնը, մինչև այ-
սօր Ուրբանոս X-ը պապ չի եղել, նա չի համարձակուած վերագրել այդ
ապօրինի աղջիկը մի որևէ յայտնի պապի. ի՞նչ շրջահայեցողութիւն, ի՞նչ
զգացմունքների աղնութիւն:

Ծան. Վոլթերի

մի բաժակ շօկօլադ խմելու, և երկու ժամից յետոյ փեսացուս մեռնում է զարհուրելի ջղաձգութիւններով. բայց դեռ իմ զըժբախտութիւններէս ծայրը նոր է երևում: Իմ մայրս յուսահատութեան մէջ ընկած, թէ և իհարկէ ոչ այնքան ինչքան ես, ցանկացաւ ժամանակաւորապէս հեռանալ տխուր տեղերից: Նա ունէր հիանալի կալուած Գայէտայի մօտ: Մենք նստեցինք Հոռմի սուրբ Պետրոսի աթոռի նման ոսկէզօծած մի ցոկանաւի մէջ և ծովով ճանապարհ ընկանք: Յանկարծ մեզ հանդիպում է Սալէից եկած մի ծովահէն և յարձակում է մեզ վրայ: Մեր զինուորները պաշտպանում էին ինչպէս պապի զինուորներին վայել է: Նրանք զէնքերը գցեցին ծովը, ծնկների վրայ չոզեցին խնդրելով ծովահէնից թողութիւն in articulo mortis.

Շնրանց իսկոյն բոլորովին մերկացրին կապիկների նման, միևնոյն կերպով վարուեցին իմ մօր, մեր նաժիշտների և ինձի զարմացրեց, երբ նրանք սկսեցին մատները կոխել բոլորիս այն տեղերը, որտեղ մենք կանայք սովորաբար դնում ենք միմիայն գրեկի խողովակի ծայրը: Այս ծիսակատարութիւնը ինձ շատ տարօրինակ էր թւում. այ ինչ ասել է միամիտ ջահիլութիւն, քանի որ դեռ աշխարհք չես տեսել: Վերջն ես իմացայ որ այդ անում է իմանալու համար թէ այն տեղերում աղամանդներ չեն պահուած արդեօք: Այս սովորութիւնը գոյութիւն ունէր անյիշելի ժամանակներից լուսաւորուած ազգերի մէջ, որոնք պարապում են ծովագնացութեամբ: Ասում են, որ Մալթեան կղզու պարոն ասպետները երբ որ նրանց գերի էին ընկնում թուրքեր կամ թրքոհիւներ, երբէք չէին զանց առնում այդ բանը կատարելը. սա միջազգային իրաւունքի մի օրէնք էր և որոշ մի ժամանակ չէր խախտում:

Շեն ձեռք աւելորդ եմ համարում ասել, թէ ինչքան դառն է մի իշխանուհու համար իր մօր հետ գերի գնալ Մարոկկօ. դուք կարող էք երևակայել թէ ի՞նչ նեղութիւններ քաշեցինք ծովահէնների նաւում: Իմ մայրը դեռ շատ գեղցիկ էր, մեր նաժիշտները, մինչև անգամ խոհարարուհիները ունէին հրապուրիչ տեսք, որպիսիք ի հարկէ չէին գտնուի ամբողջ Աֆրիկայում. իսկ իմ մասին խօսելն անգամ աւելորդ է. ես սքանչելի էի ինչպէս գեղեցկութեան տիպար և այն էլ կոյս, միայն աւանդ—ոչ երկար ժամանակ: Վայելազեղ իշխան Մասսա-կարարսկու համար փայփայած ծաղիկը ինձանից քաղեց ծովահէնների կապիտանը, սա մի գարշելի նեզր էր որ դեռ երևակայում էր թէ ինձ մեծ պատիւ է անում: Ծիշտ ասած, երևի ես և իշխանուհի Պալիստրինսկի շատ պինդ էինք որ կարողացանք դիմանալ ինչ որ Մարոկկօի ճանապարհին մենք քա-

շեցինք: Բաւական է այս մասին. դրանք բոլորն էլ այնպիսի հասարակ բաներ են, որ խօսել էր չարժի դրանց մասին:

Երբ որ մենք տեղ հասանք, Մարոկկօն արիւնով լցուած էր: Մուլէյ-Իզմայիլի^{*)} յիսուն որդկերանցից ամեն-մէկը ունէր առանձին կուսակցութիւն, այնպէս որ դուրս էր եկել յիսուն հատ ներքին պատերազմ սևերի ընդդէմ սևերի, սևերի ընդդէմ թխամորթների, մուլատների ընդդէմ մուլատներին, ամբողջ տէրութեան մէջ անդադար միմիանց վրայ:

«Հազիւ մենք դուրս եկանք ափը, որ մեր ծովահէնին հակառակ կուսակցութեան պատկանող սևերը վրայ վազեցին սրա աւարը յափշտակելու: Աղամանդներից և ոսկուց յետոյ ամենաթանկագինը մենք էինք: Ես վկայ եղայ մի այնպիսի տեսպանի որպիսին երբէք ձեր Եւրոպայում դուք չէք տեսնի: Հիւսիսային ազգերը ստունարիւն են, նրանց մէջ չկայ այն բուռն կիրքը դէպի կանայք, որով յայտնի են Աֆրիկայի բոլոր բնակիչները: Ձեր եւրոպացիների երակներում արիւն չի հոսում այլ կաթը, այն ինչ Ատլանտան լեռների և հարեան երկրների բնակիչների երակներում հոսում է—արջասպ, կրակ: Նրանք մեզ համար կուռւմ էին իրանց երկրի առիւծների, յովազների և իժերի կատաղութեամբ: Մի մաւր բռնեց մօրս աջ թևից, իմ կապիտան լէյտենտանտը կպաւ ձօխից, մի մաւր քաշում էր մի ոտից և պիւրատների մէկն էլ ձգում էր միւս ոտից: Այս նոյն եղանակով քաշկուտեցին մեր բոլոր աղջիկներին ամեն մէկին չորս ղինուորով միանգամից: Իմ կապիտանը պահում էր ինձ իր ետևը և ձեռքում բռնած ահագին սակր սպանում էր բոլորին ով որ նրա վայրագութեան ընդիմանում էր: Վերջապէս ես տեսայ որ բոլոր մեր իտալուհիք եղան պատառուած, կտրատած և յօշոտած այս հրէշներից, որոնք իրար ձեռքից խլում էին նրանց: Վերջապէս բոլոր մեր ճանապարհորդակից գերիները, նրանց բռնող ղինուորները, նաւաստիները, սևերը, թխամորթները, սպիտակները, և նոյն իսկ իմ կապիտանը, բոլորը սպանուեցին և ես կիսամեռ պառկած էի դիակոյտի վրայ: Այսպիսի տեսարաններ տեղի էին ունենում այս կայսրութեան մէջ ինչպէս յայտնի է երբեք հաբիւր մղոնից աւելի տարածութեան վրայ. բայց և այնպէս չէին մոռանում օրը հինգ անգամ աղօթել ինչպէս պատուիրել է Մուհամմէդը:

«Դժուարութեամբ դուրս սողալով արիւնաշագաղ դիակների

*) Մուլէյ-Իզմայիլը թագաւորում էր 1702 թ. և ապրեց 105 տարե-
ծան. ֆր. հրատ.

կոյտի տակից, ես քաշ եկայ առուի ափում կանգնած մեծ նարնջի ծառի մօտ և ընկայ նրա տակ վախից, յոգնածութիւնից, յուսահատութիւնից և քաղցից բոլորովին ուժասպառ եղած: Շուտով իմ տկարութիւնը փոխուեց քնի, որը աւելի նըման էր ուշադնացութեան քան թէ հանգստութեան: Այսպէս պառկած էի ես թուրացած և անզգայ կեանքի և մահուան մէջ, երբ յանկարծ զգացի որ մի ինչ որ բան ճնշում է ինձ դանդաղ կերպով տատանուելով ինձ վրայ: Ես բաց արի աչքերս և ահայ վայելուչ կերպարանքով մի սպիտակամորթ մարդ, որը հոգւոց էր հանում և մոմում էր բթի տակ.—«O che sciagura d'essere senza coglioni!»:

ԳԼՈՒԽ XII

Պառաւի թշուառութիւնների շարունակութիւնը:

Ջարմացած և ուրախացած մայրենի լեզուի հնչիւններից ես նկատեցի անծանօթին, որ սրանից աւելի վատ դժբախտութիւններ էլ են պատահում. ես կարճ խօսքերով պատմեցի իմ կրած բոլոր սարսափները և նորից ուշադնաց եղայ: Նա տարաւ ինձ հարևան տունը, հրամայեց դնել ինձ անկողնի մէջ և կերակրել, ինձ խնամում էր մխիթարում և փայփայում. ասում էր որ ինձանից աւելի գեղեցիկ արարած չի տեսել և որ երբէք այդպէս ցաւելով չի զղջացել իր ինչ որ անտանելի կորուստի վրայ: Ես ծնուել եմ Նէապոլում,—ասաց նա,—որտեղ ամեն տարի ներքինացնում են երկու-երեք հազար երեխաներ, մի մասը դրանցից մեռնում են, ոմանք ձեռք են բերում կանանց ձայնից աւելի լաւ ձայն, իսկ մի քանիսը դառնում են տէրութիւնների կառավարիչներ *):

Ինձ վրայ այդ օպերացիան շատ յաջող կերպով կատարեցին, և ես երգիչ էի իշխանուհի Պալիստրինսկիի մատուռում: Իմ մօր, աղաղակեցի ես: «Ձեր մօր, կանչեց նա հեկեկալով. ուրեմն դուք այն փոքրիկ իշխանուհին էք, որին ես դաստիարակել եմ մինչև 6 տարեկան հասակը և որն այն ժամանակ խոստանում էր դառնալ այնպիսի գեղեցկուհի, որպիսին դուք էք»: Այո, այդ ես եմ. իմ մայրս չորս-հարիւր քայլ սրանից հեռու ընկած է դիակներ լի կոյտի տակ, չորս մասի պատառտած:

*) Կարլո Ֆարենիլլի, որը Իսպանիայում Ֆերդինանդ VI-ի ժամանակ մեծ դեր էր խաղում:
Ման. Ֆր. հրատ.

«Ես պատմեցի նրան բոլորը ինչ որ ինձ հետ պատահել էր. նա ևս ինձ պատմեց իր արկածները և հաղորդեց ինձ որ մի քրիստոնեայ թագաւորի կողմից ուղարկուած է եղել դաշն կապելու Մարոկկօի կայսեր մօտ, որով պարտաւորուում ենք հասցնել նրան վառօդ, թնդանօթներ և նաւեր, այն պայմանով որ նա օգնի միջ միւս քրիստոնեաների առևտուրը ոչնչացնելու: «Ես կատարեցի այդ յանձնարարութիւնը,—ասաց այդ ազդիւները ինձ.—Ցէյտում ես նաւ կը նստեմ և ձեզ հետս կը վերադարձնեմ Իտալիա: Ma che sciagura d'essere senza coglioni!»

«Ես շնորհակալ եղայ նրանից գորովալից արտասուքներով, բայց փոխանակ Իտալիա հասցնելու նա տարաւ ինձ Ալժիր և վաճառեց այնտեղի բէյին: Դեռ նոր էր ինձ ծախել, երբ ժանդախտը Աֆրիկան, Ասիան և Եւրոպան անցնելով կատաղաբար ճարակուեց Ալժիրում: Իշխանուհի, դուք երկրաշարժ տեսել էք, բայց ժանդախտն էլ երբեքից փորձած կամք:

—Ամենևին, ասաց Կունիգունդան:

—Եթէ փորձած լինէիք, այն ժամանակ կը համաձայնէիք, որ նա անհամեմատ աւելի զարհուրելի է երկրաշարժից: Աֆրիկայում նա շատ յաճախ է պատահում և ես նրանով հիւանդացել եմ: Երեւակայեցեք պապի տաճանէինք տարեկան աղջկա վիճակը, երբ նա երեք ամսուայ ընթացքում փորձեց ալքատութիւն, գերութիւն, բռնաբարութիւն էր համարեան ամենայն օր, տեսել էր, ինչպէս նրա մօր ձեռքերն և ոտները պոկոտել էին, դիմացաւ քաղցին և պատերազմին և մեռնում էր Ալժիրում ժանտախտից վարակուած: Սակայն ես չմեռայ՝ բայց իմ ներքինին, տէրը և համարեա ամբողջ ալժիրական սիրայլը *) ևս կոտորուեցան:

«Երբ որ ժանդախտին առաջին սարսափը դադարեց, բէյի գերիներին սկսեցին ծախել: Ինձ մի վաճառական գնեց և տարաւ Տունիս, այնտեղ նա ինձ ծախեց ուրիշ վաճառականի, որն որ ինձ վերստին վաճառեց Տրիպոլիում, այդտեղից ես ծախուեցի Ալէքսանդրիա, Ալէքսանդրիայից Ջմիլոնիա, իսկ Ջմիլոնիայից Կոստանդնուպոլիս. վերջապէս ինձ գնեց մի եւնիչէրի աղա, որին ուղարկեցին պատերազմ ռուսներից պաշարուած Ազովը պաշտպանելու:

Աղան, որ կանանց սեռի սաստիկ սիրահար էր, տարաւ իր հետ ամբողջ հարեմը, և տեղաւորեց մեզ Պալուս—Մեօդիտէս փոքրիկ ամրոցի մէջ: Ամբողջ պաշտպանում էին երկու սեւամորթ ներքինիներ և քսան զինուոր: Մերոնք սպանեցին:

*) Պալատականանոց.

ծան. հայ. Թարգմանչի:

բազմաթիւ ուսանել, բայց և նրանք իրանց կողմից լաւ հատուցին մեզ փոխարէնը: Ազովը մատնուեց հրէ և սրի *), չէին խնայում ոչ հասակ և ոչ սեռ. միայն մեր փոքրիկ ամբողջն էր դիմանում. թշնամին ուզում էր հարկադրել սովից անձնատուր լինելու: Քսան ենիչէները երդուեցին անձնատուր չլինել: Սարսափելի սովը ստիպեց նրանց ուտել մեր երկու ներքիններին, միայն թէ երգմանը չդրժեն: Մի քանի օրից յետոյ նրանք վճռեցին կանանց ուտել: Մեզ հետ կար մի բարեբաշտ և գթասիրտ իմամ: Նա մի գեղեցիկ քարոզ ասաց ենիչէներին, համոզելով նրանց չսպանել մեզ լոյրորովին:—«Կտրեցէք, ասաց նա, իւրաքանչիւր կնոջ յետոյքից մի-մի թուշը, և դուք կ'ունենաք համադամ խորտիք. իսկ եթէ մի քանի օրից յետոյ հարկաւոր լինի միս՝ դուք միեւնոյն միջոցին դիմելով, դարձեալ կ'ունենանք փառաւոր կերակուր, երկինքը այդպիսի առաքելի վարմունքի համար կը վարձատրի և կ'օգնի ձեզ»:

Բիմամը շատ պերճախօս էր և համոզեց նրանց: Մեզ այս սարսափելի օպերացիային ենթարկեցին. իմամը մեզ բժշկում էր նոյն բալասանով, որ դնում են երիտասարդին թլպատութիւնից յետոյ, մենք բոլորս մերձի մահ ընկած էինք:

«Հազիւ ենիչերինքը վերջացրել էին մեր մտից պատրաստուած ճաշը, երբ ուսանելը, որ մօտեցել էին մեզ տափակ մակոյկներով, յանկարծակի ներս խուժեցին և բոլոր ենիչերինքին մորթոտեցին: Ռուսներ ոչ մի ուշադրութիւն չէին դարձնում մեր այդպիսի օպերացիայի ենթարկուած լինելուն: Բայց յայտնի է որ Ֆրանսիական ըժիշկներ ամեն տեղ պատահում են: Նրանցից մի շատ հմուտը յանձն առաւ մեզ բժշկելու և բժշկեց: Նա երբէք չեմ մոռանալ, որ հազիւ վերքերս «ծածկուել էին երբ նա եախիցս կպաւ իր առաջարկութիւններով: Միայն նա մեզ բոլորիս խորհուրդ տուեց մխիթարուել, հաւատացնելով, որ առաջին անգամը չեն պաշարման ժամանակ այդպիսի պատահմունքները, և որ պատերազմի ծրէնքն այդպէս է:

«Հազիւ իմ ընկերուհիներս ոտքի կանգնեցին, որ մեզ ուղարկեցին Մոսկուա: Նա ընկայ մի բոյետրինի ձեռք, որը ինձ շինեց իր այգեպանուհին և ամեն օր տալիս էր ինձ քսան հարուած մտրակով: Բայց մի երկու տարից յետոյ սրան ու-

*) Ռուսներն առան Ազովը Պետրոս Մեծի ժամանակ 1696 թ. և վերադարձրին 1711 թուին խաղաղութիւն հաստատուելիս, 1739 նրանք նորից առան և ամրացրին, բայց 1739 թ. հաշտութիւնից յետոյ կրկին վերադարձրին քանդելով ամրութիւնները: Ազովի առումը նկատելինա [ի ժամանակ տեղի ունեցաւ, «հանգիտը» հրատարակուելուց առաջ տարի յետոյ:

ըիշ երեսուն բօյեարինների հետ անուամահ արին պալատական մի ինչ որ դատարկ գժտութեան—համար և ես օգտուելով այդ հանգամանքից փախայ. ես ամբողջ Ռուսաստանն ոտքով անցայ, երկար ժամանակ ծառայեցի Ռիգայում մի գինետան մէջ, յետոյ Ղոշտոկում, Վէյմարում, Լէյպցիգում, Կասսելում և Ռոտտերդամում, ես պառաւեցի աղքատութեան և անարգանքի մէջ կէս յետոյքով. շատ առգամ մտաբերելով որ ես պապի աղջիկն եմ, հարիւր անգամ ցանկացել եմ ինձ կեանքից զրկել, բայց չնայելով այդ բոլորին կեանքը ես սիրում էի։ Այս տարօրինակ թուլութիւնը իմ կարծիքով մեր ամենավտանգաւոր հակումն է, որորհետեւ կարող է լինել մշտական ծանր բեռը կրելու ցանկութիւնից աւելի յիմար բան, մինչդեռ ամեն քայլափոխում—մարդ փափագում է այդ բեռը վայր դրել, զգալ իր գոյութեան զարհուրելի վիճակը, և այնուամենայնիւ շարունակում է փայփայել նրան, տաքացնել թունաւոր օձը մինչև որ նա բոլորովին կրծելով մաշի սիրտը։

Բախտը ինձ որտեղ էլ որ դրել է, մինչև իսկ գինետանում, ես ամեն տեղ հանդիպել եմ բազմաթիւ մարդկանց, որոնք անիծում էին իրանց գոյութիւնը. բայց ամբողջ կեանքումս ես պատահել եմ միայն տասներեկու մարդու, որոնք յօժարակամ վերջ են տուել նրան.—զբանք էին երեք նեզը, չորս անգլիացի, չորս ժենևցի և մի գերմանացի պրոֆեսսոր Րոբէլ*) անունով։ Վերջապէս ես ընկայ ջնուդ Դօն Իսաքարի մօտ ծառայութեան։ Նա ինձ դրեց ձեզ մօտ, ո՞վ իմ գեղեցկուհի. ձեր վիճակն ինձ հետաքրքրեց և ես զբաղուեցի ձեր արկածներով աւելի քան թէ իմով։ Ես մինչև անգամ շէի պատմի ձեզ իմ դժբախտութիւնների մասին, երբ ինձ վիրաւորելով չգրգռէիք և եթէ սովորութիւն չլինէր ձանձրալի նաւարկութիւնը կարճել զրոյցներով։ Ես փորձուած եմ, տիկին, գիտեմ կեանքը. չէ՞ք ցանկանալ արդեօք առաջարկել նաւորդներին որին կուզէք, պատմել իր կեանքը, և եթէ գտնուի գոնէ մէկը, որն իր կեանքի ընթացքում յաճախ չէ անիծել իր գոյութեան ժամը և զգացել իրան մահկանացուներից ամենադժբախտը, այն ժամանակ ինձ գնդի գլուխ ծովը շարտեցէք։

*) Րոբէլը ծնուել է Շվէյցիայի Կայմար քաղաքում 1672 թ.։ Նա խեղդուեց ջրում 1739 թ.։
Ծան. ֆր. հրատ.

ԳԼՈՒԽ XIII

Թէ ինչպէս Կանդիտը հարկադրուած էր բաժանուել գեղեցիկ Կունիգունդայից և պառաւից:

Լսելով պառաւի պատմութիւնը գեղեցիկ Կունիգունդան սկսեց ցոյց տալ այդ անձնաւորութեանը իր կոչման և արժանաւորութիւններին վայել յարգանք: Նա ընդունեց նրա առաջարկութիւնը և խնդրեց բոլոր նաւորդներին մէկը միւսի յետեից պատմել իրանց արկածները: Կանդիտը և Կունիգունդան համոզուեցին որ պառաւն ուղիղ է ասում: «Ի՞նչպէս ամսոսում եմ, ասաց Կանդիտը, որ Պանգլոսին առւտո-դա-ֆէի ժամանակ, ծիսակատարութեան հակառակ, կախ տուին. նա հիանալի կը բացատրէր մեզ երկիրն ու ծովը ծածկող նիւթական և բարոյական չարիքը. ուղիղն ասած այժմ ևս զգում եմ որ կարող էի ամենայն յարգանքով նրան ներկայացնել մի քանի թեթեւ տարկութիւններ»:

Մինչդեռ նաւորդներն պատմում էին իրանց գլխից անցածները, նաւը մօտենում էր ամբիւն: Դուրս եկան Բուէնոս-Այրէս: Կունիգունդան, կապիտանը, Կանդիտը և պառաւը ուղեւորուեցին երկրի կառավարչապետի մօտ, որի անունն էր Դոն-Ֆերնանդօ-դէ-Բարաա և Ֆիգէօրա և Մասկարինեաս և Լամպուրդոս և Սուզա:

Այս բարձրաստիճան իշխանը գոռոզ էր, ինչպէս կը վայելէր այսքան երկար անուն ունեցող մարդուն: Նա խօսում էր մարդկանց հետ ամենաազնիւ արհամարհանքով, այնպէս՝ քիթը տնկելով, այնպէս ձայնը բարձրացնելով, այնպիսի հրամայողական դիրք բռնելով, որ նրա մօտ այցելութեան զնացողները սաստիկ ցանկութիւն էին զգում նրան թակելու: Նա կանանց կատաղի սիրահար էր: Կունիգունդան չափազանց դուր եկաւ նրան: Նա նախ և առաջ հարցրեց, թէ նա կապիտանի կինը չէ՞ արդեօք: Նա այս հարցն առաջարկեց այնպիսի եղանակով, որ Կանդիտը սրդողեց: Նա չհամարձակուեց ասել թէ Կունիգունդան իր կինն է, որովհետեւ նա նրա կինը չէր: Նոյնպէս չվճռեց նրան քոյր անուանել, որովհետեւ այդ էլ սուտ կը լինէր. թէև այս անմեղ սուտը ամեն ազգերի մէջ սովորական էր և նորերին էլ շատ օգտաւետ կը լինէր. Կանդիտի ոգին դեռ չափազանց մաքուր էր որ կարողանար ճշմարտութեան դաւաճանել:

Եւս նոր պէտք է պատիւ ունենամ այս օրիորդի հետ ամուսնանալու, ասաց նա, և մենք խնդրում ենք ձերդ պայծա-

առփայլութիւնից, որ բարեհաճէք մեր հարստանիքը կարգադրել:

Դո՛ն Ֆերնանդո—Դ'Իրարաա և Ֆիգէօրա և Մասկուէնիաս և Լամբուրդոս և Սուզան բեխերը ուրեք դառնութեամբ ժըպտաց և հրամայեց կապիտան Կանդիտին գնալ իր զօրքն արձակելու Կանդիտը հնազանդուեց. կտաւ վարիչը քնաց Կունիգունդի հետ մենակ: Նա յայտնեց օրիորդին որ վառոււմ է բուն սիրով դէպի նա և խօսք տուեց վաղն և եթ պատկուել նրա հետ ի դէմս եկեղեցու, կամ այլապէս ինչպէս հաճելի կը լինի նորին գերութեանը: Կունիգունդան խնդրեց նրանից քառորդ ժամ մտածելու համար, որպէսզի վճռուց առաջ պատախի հետ խորհրդակցի:

Պառան ասաց Կունիգունդին.—«Տիրուհի, դուք եօթանասուն երկու սերունդ նախաձայր ունէք բայց մի գրոշ փող չունէք. բաւական է միայն ցանկանաք և դուք կը լինէք Հարաւային Ամերիկայի առաջին իշխանի կինը, այն էլ այդպիսով գեղեցիկ ընչացքներով: Արժէ՞ այդքան չմահաւան և պատկառու լինել:

Ձեզ բռնաբարել են բողբարները, ձեզ պահել են շնուդն ու ինկվիզիտօրը, ինչ կուզէք ասացէք բայց դժբաղդութիւնը տալիս է որոշեալ իրաւունքներ: Խոստովանոււմ եմ ես ձեր տեղը լինէի, մարդու կը գնայի պարոն կառավարչապետին, և կապիտան Կանդիտին բաղդաւոր ապագայ կը պատրաստէի: Մինչդեռ պառաւը դատոււմ էր իր հասակից և փորձառութիւնից ստացած խոհականութեամբ, նաւահանգիստ մտաւ. մի փոքր նաւ. վրէն նստած էին ալկադը իսկովիներով (քաղաքագլուխը և ոստիկաններ) պատահել էր հետեւեալ դէպքը:

Պառաւը գուշակել էր, որ Լիսաբոնից փախչելիս Կունիգունդի փողերն ու թանկագին իրերը գողացել էր Բադախոսում մի ֆրանցիսկեան կրօնաւոր երկար ու լայն թեքերով: Այս արեղայի խելքին փչեց ծախել ակնավաճառին մի քանի թանկագին քարեր. վաճառականը ճանաչեց որ այդ քարերը մեծ ինկվիզիտօրինն են: Ֆրանցիսկեանը կախաղանի առջև խոստովանուեց որ գողացել է, ասաց նոյնպէս թէ ումից և ցոյց տուեց ճանապարհը, թէ ուր էին գնում այն անձինքը: Կունիգունդի և Կանդիտի փախուստը դեռ առաջուց էլ յայտնի էր:

Արեղայի ցուցմունքով նրա շաւղով յետեւեցին մինչև Կադիկս և իսկոյն նաւ ուղարկեցին նրանց հետքով: Նաւը եկաւ Բուէնոսայրէսի նաւահանգիստը: Իսկոյն տարածուեցաւ Ալկադի գալստեան լուրը, որ հետապնդոււմ էր մեծ ինկվիզիտօրի սպանիչներին: Փորձառու պառաւը իսկոյն գլխի ընկաւ թէ ինչ պէտք էր անել.—«Փախչել չի կարելի—ասաց նա Կունի-

գունդին,—նոյնպէս և վախենալու բան չկայ. դուք հօ չէք սպանել նորին սրբազանութեանը, կառավարչապետն էլ ձեզ սիրում է, թոյլ չի տալ որ ձեզ նեղացնեն... Թե՛սցէք». Յետոյ նա վազեց Կանդիտի մօտ՝ «Փախէ՛ք,—ասաց նրան,—թէ չէ մի ժամից յետոյ ձեզ կ'այրեն»։ Չէր կարելի մի վայրկեան անգամ կորցնել... Բայց ինչպէս բաժանուել Կունիգունդից և մրտեղ թաքնել...

ԳԼՈՒԽ XIV

Թէ ինչպէս Պարագուայի եզուիտներն ընդունեցին Կանդիտին և Կակամբօն։

Կանդիտը բերել էր Կադիսից իր հետ մի ծառայ, որպիսիք ատ են Իսպանիայի ամբերում և գաղութներում։ Սա էր մի իսպանական քվադրոն ծնուած տուկումանցի մետիսից։ Նա եղել էր երգիչ, ժամկոչ, նաւաստի, արեղայ, գործակատար, զինուոր և պաշտակ (лакей)։ Նրա անունն էր Կակամբօ, նա շատ սիրում էր իր տիրոջը, որովհետեւ Կանդիտը պարզամիտ և բարի մարդ էր։ Նա շտապով թամբեց երկու անդալուզական ձիերը։ «Դէհ, պարոն, հարկաւոր է լսել պառաւին, քրնք առանց յետ նայելու»։ Կանդիտը արտասուք էր թափում։ «Ո՛վ թանկագին Կունիգունդա, միթէ պէտք էր քեզ գցել գնալ հէնց այժմ, երբ պարոն կառավարիչը պատրաստուած էր մեզ պոսկելու... Կունիգունդա արդեօք թի՛չ կը պատահի քեզ այստեղ, հեռու օտարութեան մէջ»։—«Մի կերպ կ'ապրի, ասաց Կակամբօն, կանայք միշտ լաւ են իմանում իրանց մասին հոգալ։ Ինքն Աստուած է նրանց խնամում... Փախչէ՛ք»։—«Ուր ես տանում դու ինձ։ Մենք ռեք պէտք է գնանք։ Ի՛նչ պէտք է անենք մենք առանց Կունիգունդի», ասում էր Կանդիտը։ «Մեղմը քեզ ո՛վ սուրբ Յակոբ Կոմբոստելի, էստեղ էլ թի՛չ մտածելու բան կայ եղբայր, բացականչեց Կակամբօն, դուք գնում էիք եզուիտների դէմ կռուելու, ուրմն հիմայ, պէտք է գնալ նրանց պաշտպանելու։

Սա ճանապարհը գիտեմ և կը տանեմ ձեզ նրանց կալուածները, նրանք ուրախութեամբ կընդունեն բոլգարական ծառայութիւն իմացող մի կապիտանի, դուք կը վաստակէք ահագին կարողութիւն. եթէ այս աշխարհում անյաջողութիւն է, կարելի է ուրիշ տեղ ջնասի փոխարէնը հանել։ Այս էլ կայ որ նոր բաներ տեսնելն և անելը շատ հաճելի է։ «Միթէ դու Պարագուայում եղել ես» ասաց Կանդիտը։ Ի հարկ է պատասխանեց Կակամբօն, ես Ասուժսոնի Կոլլէժում դռնապան էի և

սուրբ հայրերի կառավարութիւնն այնպէս եմ ճանաչում ինչպէս Կաղիկսի փողոցները: Բայց ի՞նչ ասեմ. սրանցը կառավարութիւն չէ, այլ մի գնդամանալի հրահր: Սուրբ հայրերի կառավարութիւնը երեսուն մղոնից աւել լայնութեամբ տարածւում են ամեն կողմ և բաժանւում են երեսուն գաւառների: Ամեն բան պատկանում է սուրբ-հայրերին, իսկ ժողովրդին ոչ մի բան. սա կատարելագործութեան ամենաբարձր աստիճանն է թէ մտքի է թէ արդարութեան տեսակէտից: Գոնէ ես ոչ մի բան չեմ ճանաչում առաւել աստուածային քան սուրբ հայրերը: Այստեղ նրանք կուում են իսպանացոց և պորտուգալացոց թագաւորների հետ, իսկ Եւրոպայում նրանց խոստովանեցնում են, այստեղ սպանում են իսպանացիներին, իսկ Մադրիդում նրանց ուղարկում են երկինք: Հրաշալի բան.—բայց շտապենք: Բոլորը ձեզ է սպանում: Ի՞նչպէս կ'ուրախանան սուրբ-հայրերը ըղլարական ծառայութիւնն իմացող կապիտանի գալուստն իմանալով: Երբ որ նրանք հասան առաջին պատահած սահմանադրան, Կակամբոն յայտնեց պահնորդ խմբին, թէ մի կապիտան կամենում է բանակցել պարոն հրամանատարի հետ: Մարդ ուղարկեցին պահնակին ազդարարելու: Պարագլխի սպան վագեց հրամանատարի մօտ և նրա առաջ ծունը չօքելով, յայտարարեց կապիտանի գալստեան մասին: Կանդիդից և Կակամբոնից առան զէնքերն և երկու անդալուզական ձիերին: Յետոյ նրանց երկու շարք զինուորների միջով տարան հրամանատարի մօտ: Նա եռանկիւնի գլխարկ էր դրել, փխլոնի փէշերն հաւաքել էր, կողքից կախ էր արել սուրն, իսկ ձեռքում բռնել էր դաշոյն (ЭСТОПОНЪ): Հրամանատարը գլխով արեց և ըստն և չորս զինուոր շրջապատեցին եկուորներին: Ենթասպան հրամայեց նրանց սպասել, որովհետեւ պարոն հրամանատարը չի կարող նրանց հետ խօսել, ըստ որում արժանապատիւ հայր գաւառապետը չի թոյլ տալիս ոչ մի իսպանացու բերանը բաց անել առանց իր ներկայութեան և երեք ժամից աւել փնալ իրանց երկրում:

«Որտեղ է արժանապատիւ հայր գաւառապետը, հարցրեց Կակամբոն: Շնա պատարագիչ էր, պատարադը վերջացրեց և գնաց զօրահանդէս, պատասխանեց ենթասպան, և երեք ժամից շատ շուտ դուք չէք կարող նրա կօշկախթանները համբուրել»: «Բայց լսէ՛ք ասաց Կակամբոն,—ես և պարոն կապիտանը քաղցածութիւնից մեռնում ենք. կապիտանն էլ ոչ թէ իսպանացի այլ գերմանացի է... չենք կարող արդեօք մի փոքր նախաճաշել մինչև նորին արժանապատուութեան գալը»:

Ենթասպան գնաց այս խօսակցութիւնը հրամանատարին Սեպտեմբեր, 1906.

հաղորդելու: Փճոք Աստուծոյ,—ասաց հրամանատարը: Եթէ հա գերմանացի է, այն ժամանակ ես կարող եմ նրա հետ խօսել. տա-
րէք նրան իմ հովանոցը: Կանգիտին տարան կանաչից հիւ-
սուած հովանոցը, որ զարդարուած էր նրբակերտ կանաչ մար-
մարիօնից և ոսկուց շինած սիւներով, և թուլթակներէ, թռչնա-
ճանճերի, ցիցարների և ուրիշ հազուագիւտ թռչունների վան-
դակներով: Ոսկեղէն անօթների մէջ պատրաստած էր պատուա-
կան նախաճաշ, և մինչդեռ պարագուցիք լափում էին խաշած
եգիպտացորենը փայտէ ամանների միջից բաց երկնքի և կիզիչ
արեգակի տակ, արժանապատիւ հրամանատար հայրը բազմից
նախաճաշելու իր հովանոցում:

Սա էր մի շատ գեղեցիկ երիտասարդ, լիքը երեսով, սպի-
տակ, կարմրաթուշ, բարձր յօնքերով, վառվռուն աչքերով,
վարդագոյն ականջներով, ալ շրթունքներով և հպարտ կերպա-
բանքով. բայց այս հպարտութիւնը իսպանացու կամ եգուպտի
հպարտութիւն չէր: Կանգիտը և Կակամբօն վերադարձին
ղէնքերն և երկու անդալուզական ձիերն: Կակամբօն նրանց
գարի տուեց հովանոցի մօտ և նախազգուշութիւնից շուտ-շուտ
նայում էր նրանց վրայ: Կանգիտը պաշպչորեց հրամանատարի
փիղոնի փեշերը, նստեցին սեղան: «Ուրեմն դուք գերմանացի՞ էք»,
ասաց նրան եգուպտը գերմաներէն: «Ծիշտ այդպէս, ձերդ ար-
ժանապատուութիւն», պատասխանեց Կանգիտը: Այս ասելով
նրանք նայեցին միմեանց վրայ մեծ զարմանքով և յուզումով
որին չկարողացան յաղթել: «Ո՞րտեղացի էք», հարցրեց եգուպ-
տը: «Ճեխոտ Վեստֆալիայից, ասաց Կանգիտը,—ես ծնուել եմ
Տունդիր-Տին-Տրօնկ դղեակում»:—Ո՞հ երկինք միթէ կարելի
բան է, աղաղակեց հրամանատարը: «Հրաշք», կանչեց Կանգիտը:
—Մի՞թէ այդ դուք էք, ասաց հրամանատարը:—«Անհաւատալի
բան», վրա բերեց Կանգիտը: Նրանք ընկնում են երեսների
վրայ գետին, ապա վազում գրկախառնում են, արտասուքի
հեղեղներ են թափում: «Ի՞նչպէս, այդ դուք էք, արժանապա-
տիւ հայր, գեղեցիկ Կունիգունդի եղբայրը, դուք, որ բոլորա-
ներից սպանուել էիք, դուք Բարօնի որդին, դուք՝ Պարագուայի
եգուպտ, ինչ հրաշքներ են պատահում այս աշխարհում: Ո՞հ,
Պանգլոսս, Պանգլոսս: Ի՞նչպէս կ'ուրախանայիր, եթէ կախ
տուած չլինէիր»:

Հրամանատարը դուրս ուղարկեց գերի նեգրերին և պա-
րագուացիներին, որոնք մատուցանում էին գինի հանքայիր բիւ-
րեղից շինած գաւաթներով: Նա հազար անգամ շնորհակալ ե-
ղաւ Աստուծուց և սուրբ Իգնատիոսից, գրկախառնեց Կանգի-
տին և երկուսն էլ ողորկեցան արտասուքներով: «Դուք ևս

առաւել կը զարմանաք, կը զգացուէք և կ'ուրախանաք, եթէ
առեմ որ ձեր քոյրը, Կունիգունդան, որին դուք համարում էիք
ապշտուած, ողջ և առողջ է:—«Ո՞րտեղ է»: «Մօտիկ, Բուէնտս-
Մյըէսի պարոն կառավարչապետի մօտ, իսկ ես եկել էի այս-
տեղ ձեզ դէմ կոռուելու: Ամեն մի խօսք որ արտասանում էին
Նրանք այդ երկար պատմութիւնն անելիս, բաց էր անում նը-
քանց առաջ մի-մի հրաշք: Նրանց ակեկոծուած հոգիները,
աւրօտում էին նրանց լեզուների վրայ, լսում էին նրանց ա-
փանջներում և փայլում նրանց աչքերում: Ինչպէս գերմանացի-
ներ նրանք երկար նստեցին սեղանի վրայ սպասելով նորին
արժանապատուութիւն հայր գաւառապետին: Հրամանատարն
առաց իր Թանկագին Կանդիտին:

ԳԼՈՒԽ XV

Թէ ինչպէս Կանդիտն սպանեց իր Թանկագին Կունիգունդի
հղբօրը:

«Ես ամբողջ կեանքումս չեմ մոռանալ այն զարհուրելի
օրը, երբ սպանեցին իմ քրոջս: Բոլորներն զնալուց յետոյ
էմ պաշտելի քրոջը չգտան, իսկ մօրս, հօրս ինձ, երկու աղա-
խիւներին և երեք մորթած երեխաներին դրին սայլի մէջ և
առաջան Թաղելու եզուիտների մատուռի մէջ, որ երկու մղոն
հեռավորութիւն ունէր մեր նախահայրերի դղեակից: Այնտեղ
եզուիտը մեզ սուրբ ջրով ցողեց, որը սաստիկ աղի էր և մի
քանի կաթիլ ընկաւ իմ աչքի մէջ, բահանան նկատեց իմ կո-
պերի մէջ շարժում, նա ձեռքը կուրծքիս դրեց և զգաց բարա-
խում: Ինձ օգնութիւն հասցրին և երեք շարաթից յետոյ ես
առքի կանգնեցի: Դուք գիտէք սիրելի Կանդիտ, որ ես շատ
գեղեցիկ էի, հիւանդութիւնիցս յետոյ ես աւելի սիրունա-
ցայ, այնպէս որ վաճքի վանահայր արժանապատիւ հայր
Կրուատը, կապուեց ինձ հետ ամենաքնքոյշ բարեկամութեամբ
և ինձ շինեց իրան փոքրաւոր: Մի քանի ժամանակից յետոյ
ինձ ուղարկեցին Հռոմ: Հայր գնեցրաւ գերմանացի ջահէլ
եզուիտներից զօրաժողով էր անում:

Պարագվայի տիրապետողները չէին ընդունում իսպա-
նական եզուիտներին. նրանք գերադասում էին օտարազգի-
ներին, մտածելով որ նոցա հրամայելը հեշտ է: Արժանապա-
տիւ հայրը դտաւ ինձ ընդունակ այս այգում գործելու: Եկանք
երեք հոգի, մի լեհացի մի տերօլցի և ես: Այստեղ որ հասանք
ինձ արժանացրին սարկաւագի կոչման և սպայի աստիճանի:

այժմ ես գնդապետ եմ և քահանայ: Մենք կը կարողանանք յետ մղել իսպանական թագաւորի զօրքերին. հաւատացած եղէք, որ մենք նրանց կը բանտարկենք և կը ջարդենք: Ինքը նախախնամութիւնը ձեզ ուղարկել է մեզ օգնութեան: Բայց միթէ ճշմարիտ է որ իմ սիրելի Կունիգունդա ըոյրս հեռու չէ, և Բուէնոս - Այրեսի կառավարչապէտի մօտ է: Կանդիտը պատասխանեց որ այդ ըոլորովին ճշմարիտ է, և նրա արտասուքները նորից թափուեցին:

Բարոնը անդադար գրկախառնում էր Կանդիտին, անուանում էր նրան իր եղբայր ու փրկիչը: Վարելի է, ասում էր նա, մեզ կը յաջողուի յաղթական կերպով մտնել քաղաք և ազատել Կունիգունդին: «Ես էլ հէնց այդ եմ ցանկանում, — ասաց Կանդիտը, — որովհետեւ յոյս ունիմ նրա հետ ամուսնանալ և յոյսս դեռ չեմ կորցրել: — Ի՞նչ, դժուար... այդ ի՞նչ լրբութիւն է, — աղաղակեց բարոնը. — դու համարձակում ես՝ երազել պսակուելու եմ քրոջ հետ, որը եօթանասունեակու սերունդ նախահայրեր ունի և բոլորն էլ բարձր: Եւ ինչպէս ես յանդգնում այդ ըմբիս իմ երեսիս ասել: Կանդիտը զարմացած այս խօսքերից ասաց. «Արժանապատիւ հայր, եթէ ձեր բոլոր նախահայրերն էլ հաւաքուեն չեն կարող այս պակը խանգարել. ես ազատեցի ձեր քրոջը ջնուգի և ինկվիզիտորի ձեռքից. նա ինձ չափից դուրս երախտապարտ է և ցանկանում է ինձ հետ ամուսնանալ: Պանգլոսը միշտ ասում էր որ մարդիկն հաւասար են և ես վճռել եմ ձեր քրոջ վրայ ամուսնանալ և կ'ամուսնանամ: «Տեսնենք, լիբր անդգամ, վրա բերեց բարոն Տունդեր-Տեն-Տրօնկը և հասցրեց սրի տափակ կողքով Կանդիտի երեսին: Կանդիտը վայրկենաբար մերկացրեց սուրը և մինչև կոթը կոխեց բարոն եզուիտի փորը. բայց գուրս քաշելով նրան ըոլորովին արիւնշաղաղ լաց եղաւ: «Աւաղ, Աստուած իմ, բացականչեց նա, — ես սպանեցի իմ նախկին տիրոջը, բարեկամիս և աներձագիս, ես ամենախոնարհ մարդն եմ աշխարհիս վրայ, բայց այնուամենայնիւ. ահա երրորդ սպանութիւնն եմ կատարում, որոնց թուով արդէն երկուսն հոգեւորական են»:

Կակամբօն, որ պահպանութիւն էր անում հովանոցի մուտքի առաջ, շտապեց Կանդիտի մօտ: «Մեզ մնում է միայն ըստ կարելու թանկ ծախել մեր կեանքը, — ասաց նրան Կանդիտը. — երևի իսկոյն կը մտնեն հովանոց, մեռնենք ղէնքերս ձեռքնեւրիս: Սակայն Կակամբօն որ իր կեանքում սրտնից էլ դեռ լաւ տեսարաններ էր տեսել, չչփոթուեց, հանեց եզուիտի շորերը հագցրեց կանդիտին, դրեց նրո գլխին հանգուցեալի բառանկիւնի գլխարկը, և նստացրեց նրան ձիու վրայ: Այս բոլորը

կատարուեց մի ակնթարթում: «Քշենք,—ասաց նա.—ձեզ բոլորը եղուհտի տեղ կ'ընդունեն, կը կարծեն թէ գնում էք կարգադրութիւններ անելու, և մենք կ'անցնենք սահմանը, աւելի շուտ քան մեզ կըսկսեն որոնել, և այս ասելով նա արդէն արշաւում էր ճանապարհով իսպաններէն գոռալով.—«Հեռու, հեռու ճանապարհ բացէք արժանապատիւ հայր գնդապետին»:

ԳԼՈՒԽ XVI

Թէ ի՞նչ պատահեց մեր երկու ճանապարհորդներին, երկու աղջկայ, երկու կապկի և Օրիլիօն անունով վայրենիներին հանդիպելիս:

Կանդիտը և նրա ծառան սահմանադռնից անց էին կացել՝ քայց բանակում դեռ չգիտէին գերմանացի եղուհտի սպանուելը: Նախատեսող Կակամբօն հոգացել էր հետն առնելու հաց, շոկուլադ, խոզապուխտ, պտուղներ և մի քանի չափ գինի: Նրանք իրանց անդալուզական ձիերով մտան անծանօթ երկրի խորքը, ոչ մի տեղ ճանապարհ չգտնելով: Վերջապէս նրանց առաջ բացուեց մի գեղեցիկ դաշտավայր, որ ոռոգւում էր վտակներով: Մեր ճանապարհորդները թողեցին իրանց ձիերին խոտի վրայ արածելու: Կակամբօն հրաւիրեց տիրոջը ճաշակել, ինքը նրան օրինակ տալով: «Կարո՞ղ եմ խոզապուխտ ուտել,—ասաց Կանդիտը,—սպանելով տէր-բարօնի որդուն, և դատապարտուած լինելով ամբողջ կեանքումս Կունիգունդին չտեսնելու: Ինչպէս հաճար պահպանեմ իմ ողորմելի գոյութիւնս, երբ որ պէտք է քաշ տամ նրան Կունիգունդից հեռու, խղճի խայթից և յուսահատութիւնից տանջուելով: Եւ ի՞նչ կ'ասի Տրիվու լրագիրը»: Այս ասելով նա կերաւ խոզապուխտը: Արեգակը մայր է մտնում: Յանկարծ ճանապարհորդները լսեցին մի ճիշդ որ կարծես կնոջ ձայն լինէր: Նրանք չկարողացան որոշել թէ այդ ճիշդ վիշտ թէ ուրախութիւն էր արտայայտում, սակայն վեր թռան տեղերից զգալով անհանգստութիւն և երկիւղ, որոնք անդադար մարդու տիրապետում են անծանօթ տեղեր գտնուելիս: Աղիողորմ ճիշդ բարձրացնողներն, ինչպէս երեւաց, երկու բոլորովին մերկ աղջիկ էին, նրանք թեթևակի վազում էին դաշտի եզերքով, հալածուելով երկու կապիկներից, որոնք խաժոտում էին նրանց ազդերը: Կանդիտը խղճաց նրանց վրայ և որովհետեւ նա սովորել էր բոլգարների մօտ այնպէս նշան առնել, որ կարող էր վայր գցել թփի միջից ընկոյզը առանց տերևին դիպչելու, վերցրեց իր իսպանական երկփող հրացանը

արձակեց և սպանեց երկու կապիկներին. «Փառք Աստուծոյ, Կակամբո բարեկամ, ես ազատեցի այս խեղճ աղջիկներին: Թէեւ ես մեղանշեցի ինկվիզիտորին և եղուխտին սպանելով բայց այժմ, այդ մեղքս քաւեցի, այս երկու կոյստեան ենթարկուած էակներէ կեանքը փրկելով: Կարելի է սրանք ազնուատում օրիորդներ են, այնչէս որ այս դէպքը մեզ յաջողութեան պատճառ կը լինի այս երկրում ... Նա կամենում էր շարունակել, բայց նրա լեղուն կապուեց զարմանքից, երբ նա տեսաւ, որ իր աղատած երկու կանայքը քնքշաբար գոկախառնում են սպանուած կապիկներին. թափում են նրանց վրայ արտասուք և յուսահատ աղաղակներ են արձակում: «Ի՞նչ բարեսիրտ էակներ են», աղաղակեց նա դառնալով Կակամբոին. բայց Կակամբոն պատասխանեց. «Պարոն, այ թէ աչքը հանեցիր ձիր ազատելով հա, ախար դուք սպանեցիր այս օրիորդների տարգածուններին»: Տարգածուններին, ինչպէս թէ, դու հանմբ ես անում, Կակամբո, այդ կարելի՞ բան է.—Ա՛խ իմ պատուական տէրս, ամեն բանի վրայ դուք միայն զարմանալ գիտէք, ի՞նչ տարօրինակ բան է որ կան երկրներ, որտեղ կապիկները վայելում են կանանց բարեկամութիւնը: Կապիկներն էլ նոյնպիսի կվատրոններ են մարդկանց վերաբերութեամբ. ինչպիսի ես եմ իսպանացոց վերաբերութեամբ: Վէ՛ր, —ասաց Կանդիտը,—ես յիշում եմ, Պանգլոս վարժապետն ասում էր, որ ի՞նչ ժամանակ այդպիսի դէպքեր եղել են և որ այդ տեսակ կապերից աստՂացել են Ֆադները և սատիրները. որ հներից մի քանի մեծ մարդիկ տեսել են այդ տեսակ խառնածիւններ, բայց ես այդ հէքիաթ էի կարծում:—Այժմ դուք համոզուեցի՞ք, —ասաց Կակամբոն,—որ այդ ճշմարիտ է, որովհետեւ ինքներդ տեսաք թէ ինչպէս են վերաբերում դէպի կապիկները որոշեալ աստիճանի կրթութիւն չտալոյժ մարդիկ, մի բանեց եմ վախենում, որ այս օրիորդները մեր գլխին մի գէշ խաղ կը խաղան:»

Այս հաւանական ենթադրութիւնը դրդեց Կանդիտին թողնել դաշտը և մտնել անտառի խորքը: Այնտեղ նա ընթերցեց Կակամբոի հետ և անիծելով Պորտուգալիայի ինկվիզիտորին. Բուէնոս-Այրէսի կառավարչապետին և Բարոնին, նրանք քնեցին մաժուռի վրայ: Զարթելով նրանք զգացին որ չեն կարողանում շարժուել, այս բանի պատճառն այն էր, որ գիշերը այս երկրի բնակիչ Օրէլիօնները, որոնց երկու կանայք իմացրել էին ճանապարհորդների մասին, կապկապել էին նրանց ծառի կեղևից հիւսած թովերով: Նրանց շրջապատել էին յիսուն հոգի մերկանգամ Օրէլիօններ, զինաւորուած նետերով, դաճանակներով և քարէ կացիններով. մի քանիսը ջուր էին

տաքացնում մեծ կաթսայի մէջ, միւսները պատրաստում էին շամփուրներ և բոլորը դուռում էին.— Սա եղուիտ է, ուս եղուիտ է, մեր վրէժը կ'առնենք, իշտահով կ'ուտենք, կ'ուտենք եղուիտի միս»:

«Իս գուշակեցի, իմ տէր աղանեակս—տխուր ասաց Կալամբոն,—որ այս աղջիկները մեր գլխին փառաւոր խաղ կը խաղան»։ Կանդիտը տեսնելով կաթսաներն ու շամփուրներն աղաղակեց. «Մեզ կամ կը խորովին կամ կ'եփեն։ Ա՛խ, ի՞նչ կ'ասէր Պանգլոսս վարժապետը, եթէ կարողանար տեսնել թէ ի՞նչ ասել է անաղարտ բնութիւնը»:

Ասենք թէ ամեն բան դէպի լաւն է գնում, բայց անգթութիւն չէ՞ զրկուել գեղեցիկ Կանդիտից և խորովուել Օրփիօնների ձեռքով շամփուրի վրայ։ «Սակայն Կալամբոն չկորցրեց իր սառնասրտութիւնը։ «Մի վհատուէք,—ասաց նա տխուր Կանդիտին, ես մի քիչ հասկանում եմ այս վայրենիների լրվլը—վոցը և կը խօսեմ նրանց հետ։ «Չմոռանանք բացատրել նրանց,—ասաց Կանդիտը, թէ ինչքան տմարդի բան է մարդկանց եփելը և որքան այդ հակառակ է քրիստոնէութեանը»:

«Պարոններ,—ասաց Կալամբոն,—դուք կարծեմ այսօր պատրաստուած էք եղուիտ ուտելու։—Շատ գովելի է։ Ինչորովին արդարացի է թշնամիների հետ այդպէս վարուելը, և բնական օրէնքն էլ սովորեցնում է սպանել մերձաւորներին, ինչպէս այդ անում են ամբողջ երկրագնդի վրայ։ Եթէ մենք միշտ չենք օգտուած թշնամիներին ուտելու իրաւունքից, այդ նրանից է որ մենք ունենք ուրիշ համեղ բաներ... բայց դուք... ձերը ուրիշ բան է։ Ձեզ մօտ կերակուրն այնքան առատ չէ ինչքան մեզ մօտ։ Դրանից դուրս էն էլ պարզ է, որ լաւ է ուտել թշնամուն, քան թէ ագռաւներին թողնել յաղթութեան պտուղները։ Բայց, պարոններ, դուք ի հարկէ չէք ցանկանայ ուտել ձեր բարեկամներին։ Դուք ցանկանում էք եղուիտին շամփուր անցկացնել, այն ինչ դուրս կը գայ որ կը խորովէք ձեր պաշտպանին, ձեր թշնամիների թշնամուն։ Ես այստեղացի եմ իսկ այս պարոնը իմ տէրս է. նա ոչ միայն եղուիտ չէ, այլ և մի քիչ առաջ սպանեց մի եղուիտի և հագաւ նրա շորերը, և հէնց այս է ձեզ սխալեցրել։ Եթէ ցանկանում էք իմանալ թէ ճիշտ եմ ասում թէ ոչ՞ վերցրէք նրա շորերը, տարէք սուրբ հայրերի կալուածքների ամհնամօտ սահմանը և իմացէք, թէ սպանել է իմ տէրը եղուիտական մի սպայի թէ չէ։ Այդ բանը երկար չի քաշիլ և եթէ դուրս եկաւ որ ես խաբել եմ, դուք էլի ժամանակ կ'ունենաք մեզ ուտելու։ Բայց եթէ ես ուղիղ եմ ասում, այն ժամանակ յոյս ունիմ որ դոք չսփազանց յարգելով ազգային

իրաւունքները, սովորութիւնները և օրէնքները, անկասկած մեզ կը խնայէր:

Օրէլիօններին այս ճառը շատ հիմնաւոր երևաց և ուղարկեցին երկու հոգի երեւելի մարդկանցից պատգամաւոր, շուտով ճշմարտութիւնը իմանալու: Պատգամաւորները խելամուտ կերպով կատարեցին յանձնարարութիւնը և շուտով վերադարձան լաւ լուրերով: Օրէլիօններն ազատեցին գերիներին, նրանց սիրալիւր ցոյցեր արին, աղջիկներ առաջարկեցին, հիւրասիրեցին և ճանապարհ գցեցին մինչև իրանց տէրութեան սահմանագլխից ուրախ-ուրախ կանչելով. «Նա եզուիտ չէ, նա եզուիտ չէ»:

Կանդիտը զարմանքից ապշել էր ազատութեան պատճառի վրայ: «Այս ի՞նչ ժողովուրդ է,—ասում էր նա—ի՞նչ մարդիկ, ի՞նչ սովորութիւններ: Եթէ ես բաղդ չունենայի գեղեցիկ Կունիպուեդայի եղբօր փորը սրով ծակելու, եւ այժմ անխնայ կերպով կերուած կը լինէի: Սակայն անաղարտ ընտելութիւնը իսկ որ գեղեցիկ է, փոխանակ ուտելու, նրանք ինձ ամեն տեսակ առատ հիւրասիրութիւններ ցոյց տուին, հէնց որ իմացան թէ ես եզուիտ չեմ:

ԳԼՈՒԽ XVII

Կանդիտի և նրա ծառայի էլ'դորադօ գնալը և թէ ի՞նչ տեսան նրանք այնտեղ:

Օրէլիօնների սահմանն անցնելով, Կալիւմբօն ասաց Կանդիտին. «Դուք տեսնո՞ւմ էք, որ այս կիսագունդը, ոչնչով լաւ չէ միւսից: Հաւատացէ՛ք, լաւ է ամենակարճ ճանապարհով վերադառնանք Եւրոպա: Բայց ի՞նչպէս վերադառնանք, ասաց Կանդիտը, և հւր գնանք: Եթէ հայրենիք դնամ, այնտեղ բոլորաբերն ու աւարներն են աջ ու ձախ պատահողներին կոտորում. եթէ այստեղ մնանք, ամեն բոլքէ շամփուրն անցկենալու վտանգի մէջ կը լինինք: Եւ կարելի բան է թողնել աշխարհի այն մասը, որտեղ ապրում է Կունիպուեդան»:

Գնանք Կայէննա,—ասաց Կալիւմբօն,—այնտեղ մենք կը գտնենք Ֆրանսիացիները, որոնք աշխարհիս ամեն կողմ ճանապարհորդում են. նրանք կարող են մեզ օգնել: Կարելի է Աստուած մեզ խղճայ:

Հեշտ չէր մինչև Կայէննա գնալը. նրանք մասամբ դիտէին թէ որ կողմը պէտք էր գնալ, բայց լեռները, գետերը, անդունդներն, աւազակներն ու վայրենիներն ամեն կողմից սարսափելի

արգելքներ էին ներկայացնում: Նրանց ձիերն ընկան յոգնածութիւնից, բոլոր պաշարը կերել պրծել էին, ամբողջ մի ամիս նրանք կերակրւում էին վայրենի պտուղներով և վերջապէս դուրս եկան մի գետակի մօտ, շրջապատուած կոկոսի ընկուզենիներով, որոնք պահպանեցին նրանց ոյժերը և յոյսը:

Կակաւքօն, որ միշտ տալիս էր այնպիսի լաւ խորհուրդներ ինչպէս և պառաւը, ասաց Կանդիտին. «Մենք ուժից ընկանք, բաւական է դնալ քայլելով, ահա ամի մօտ դատարկ մակոյի, բեռնաւորենք նրան կոկոսի ընկոյզներով, նստենք և իջնենք գետի հոսանքով, գետը անպատճառ մեզ կը հանի մի որևիցէ մարդարնակ տեղ: Եթէ մենք ոչ մի ախորժելի բան չգտնենք, գոնէ մի նոր բան էլ է կը տեսնենք: Դիմանք ասաց Կանդիտը, յանձնենք մեզ նախախնամութեանը:

Նրանք երկար նաւում էին երկու ամիս մէջտեղով, որոնք մերթ կանաչազարդ էին, մերթ ամայի, մերթ տափարակ և մերթ դառնվայր: Դետը աստիճանաբար լայնանում էր և վերջապէս ծածկւում էր մի կամարի տակ, որ կազմուած էր սարսափելի ժայռերից, որոնք համարեա մինչև երկինք էին բարձրանում: Ծանապարհորդները վճռեցին արիքների կամքին անձնատուր լինել, որոնք տանում էին զրանց այդ կամարի տակ: Այստեղում գետը սեղմուելով տանում էր նրանց սարսափելի արագութեամբ և աղմուկով: Քսան և չորս ժամից յետոյ նրանք վերջապէս տեսան լոյսը, բայց մակոյից կոտորուեց ջրի-տակի ժայռին դիպչելով, նրանք ստիպուեցին մազլեցել մի ժայռից դէպի միւսը և անցկենալ այդ կերպով մի ամբողջ մը-դոն. վերջապէս նրանց առաջ բացուեց անսահման հորիզօնը շրջապատուած անմատչելի բարձր լեռներով: Երկիրը մշակուած էր և՛ բաւականութեան, և օգտի համար. ամեն տեղ օգտակարը միացած զուարճալիի հետ: Ծանապարհներն ծածկուած էին կամ լաւ ևս ոսել զարդարուած էին կառքերով, որոնք թէ՛ ձևով և թէ՛ կերտուածքով հրաշալի էին. նրանց մէջ նստած էին անսովոր գեղեցիկ տղամարդիկ և կանայք. կառքերում լծուած էին մեծ կարմիր ոչխարներ, որոնք արագավազութեամբ գերազանցում էին նոյնիսկ ամենալաւ անդալուզական, տէտուանական և մեկինեջեան ձիերին:

«Հա, սա՛ մի քիչ լաւ է. Վեսֆալիայից», ասաց Կանդիտը: Նրանք դուրս եկան ամի առաջին գիւղում: Երեսայքը ոսկեգործ կտորից շինած պատառոտած շորերով, բլրակի մօտ հոլ էին խաղում: Մեր ճանապարհորդները կանգնեցին նրանց նայելու: Նրանք խաղում էին փայլուն քարերով, որոնք էին. տափակ, կը-լոր, գեղին, կանաչ և կարմիր գոյներով: Ծանապարհորդները

մի քանի հաս վերցրին. երևաց որ դրանք են. ոսկի, զմրուխտ և ադամանդ, այնպիսի մեծութիւնով որ ամենաւիտերը կարող էր Մեծ Մողոլի գահին ամենաջեղ զարդարանքը լինել: «Հաւանական է,—ասաց Կակամբօն,—որ սրանք արքայորդիքն են»:

Այդ միջոցին գիւղի ուսուցիչը կանչեց երեխաներին վարժարան: «Իսկ սա, նկատեց Կանդիտը, արքայորդիների դաստիարակիչ պէտք է լինի»:

Փոքրիկ պատառտունները դադարեցին խաղալուց, թողնելով հողի վրայ քարերը և բոլոր իրանց խաղալիքները Կանդիտը հաւաքում է դրանց, վազում է դաստիարակի մօտ և, յարգանքով ողջունելով, տալիս է նրան, աշխատնլով բացատրել նշաններով որ նրա արքայական բարձրութիւնները մոռացան իրանց ոսկին և թանկագին քարերը: Գիւղական ուսուցիչը ժպտալով դէն գցեց քարերը, նայեց Կանդիտի վրայ մեծ հետեքրքրութեամբ և հեռացաւ: Ճանապարհորդները շտապեցին վերցնել ոսկին, ադամանտները և զմրուխտները: «Այս որտեղ ենք ընկել», աղաղակեց Կանդիտը:—Ի՞նչպէս հիանալի դաստիարակութիւն են տալիս այստեղ թագաւորի որդիներին, գովորեցնելով նրանց արհամարել ոսկին և թանկագին քարերը: Կակամբօն ևս զարմացել էր ոչ պակաս Կանդիտից: Նրանք մօտեցան գիւղի առաջին տանը. նա նման էր եւրոպական պալատի: Ժողովուրդը հաւաքուել էր դռների մօտ և լցրնլ սենեակները, լսում էր գեղեցիկ երաժշտութիւն և համեղ կերակուրների հօտը ակորժակ էր գրգռում: Կակամբօն մօտեցաւ դռներին և լսեց որ խօսում են պէրուերէն. սա նրա մօր լեզուն էր, որովհետեւ, ինչպէս յայտնի է ամենքին, Կակամբօն ծնուել էր Տուկուժան գիւղում, որտեղ դրանից զատ ուրիշ լեզու չգիտէին: «Եւ ձեզ կը ծառայեմ իբրեւ թարգման, —ասաց նա Կանդիտին,—մանէնք, սա հիւրանոց է»:

Հազիւ նրանք մտան ներս, երբ երկու պաշտակներ և երկու աղախիններ ոսկեղէն զգեստներով, մազերի մէջ կապած ժապաւէններ, հրաւիրեցին նրանց ընդհանուր սեղան: Ճաշին տուին չորս տեսակ արգանակ և ամեն մի արգանակի հետ երկ-երկու թութակ, մի եփած ցին, երկու հարիւր ֆունտ ծանրութեամբ, երկու տապակած կապիկ հիւնալի համով, մի ափսէ երեք-հարիւր թռչնածանճից, միւսը վեց-հարիւր մեղրածուծից (թռչուն), ամենահամեղ բազու, ամենապատուական կարկանդակ. բոլոր կերակուրները համեմած էին ավսէների մէջ մի ինչ որ բանով, որ նման էր հանքային բիւրեղի: Ծառաներն ու աղախինները լցնում էին շաքար-եղէնից պատրաստած խմիչքներ:

Այցեկունները մեծ մասամբ վաճառականներ և կառապաններ էին, բոլորն աչքի էին ըկնում իրանց նուրբ քաղաքավարութեամբ. նրանք առաջարկեցին Կակամբոխն մի քանի համեստ և շնորհալի հարցունքներ պատասխանելով փոխադարձաբար նրա բոլոր հարցերին շատ գոհացուցիչ կերպով:

Ճաշից յետոյ Կակամբոն և Կանդիտը գցեցին սեղանի վրայ երկու մեծ ոսկու կտորներ, որ վերցրել էին փողոցից, մտածելով որ շատ առատ են վարձատրում. հիւրանոցի տէրը և տանտիկինը ծիծաղից բռնելով կողքերը թուլացան: Վերջապէս նրանք հանգստացան: «Պարոններ, — ասաց նրանց տէրը, — դուք ինչպէս երևում է օտարականներ էք, որոնք միմեզում շատ հազուադէպ են: Ներկեցէ՛ք որ մենք ծիծաղեցինք. մեզ ծիծղեցրեց այն, որ դուք մեզ ճաշի համար վճարում էք փողոցից վերցրած քարերով: Հաւանական է որ ձեզ մօտ չկան մեր փողերից, բայց այստեղ վճար չեն վերցնում: Հիւրանոցները հիմնուած են վաճառականների յարմարութեան համար և պահպանուած են կառավարութիւնից: Դուք վատ ճաշեցիք, բայց ի՞նչ անենք, մեր գիւղն աղքատ է, դրա փոխարէն ուրիշ տեղեր ձեզ կը հիւրասիրեն ինչպէս հարկն է»: Կակամբոն հաղորդեց Կանդիտին տանտիրոջ խօսքերը նոյնքան հիացմունքով, ինչքանով լսում էր նրան Կանդիտը: «Արդեօք այս ի՞նչ երկիր է, — ասում էին նրանք միմեանց, որ ոչ ոքի ծանօթ չէ միւս աշխարհում: Բնութիւնն էլ այստեղ նման չէ մերին: Դուք է՛հէնց այս է այն աշխարհը, որտեղ ամեն բան հիանալի է. ուրեմն դուք է գալիս որ այս տեսակ աշխարհ կայ: Ոչ, ինչ ուզում է ասի վարժապետ Պանգլոտտը, բայց ես յաճախ նկատում էի, որ Վեստֆալիայում մի քիչ անյարմար էր»:

ԳԼՈՒԽ XVІІІ

Կակամբոն արտայայտեց տանտիրոջը իւր ծայրայեղ հետաքրքրութիւնը: Տանտէրն ասաց որան. «Ես բոլորովին անգէտ մարդ եմ, բայց ուղիղն ասաց հոգս չեմ անում դրա համար. սակայն այստեղ կայ մի ծերունի, որ պալատից հեռացել է. նա ամենագիտուն մարդն է ամբողջ Թագաւորութեան մէջ և ամենքից աւելի հաղորդակցուող:» Նա տարաւ Կակամբոխն ծերունու մօտ: Կանդիտը երկրորդական դեր էր կատարում և ուղղեկցում էր իւր ծառային: Նրանք մտան մի ոչ բարձր տուն, դուռն արծաթից էր, սենեակներում շատ հասարակ — պաստեղներ էին ոսկուց շինած, բայց այնպէս նրբակերպ, որ ամենաթանկագիններից աւելի լաւ էին երևում: Նախասենեա-

կը շատ հասարակ կերպով, չորս կողմից շինուած էր զմրուխտով և յակինթ քարերով, բայց մաքրութիւնը և կարգը մի քիչ ծածկուած էին այս ծայրայեղ անշքութիւնը:

Ծերունին նստեցրեց օտարականներին թռչնաճանճի աղուամազով լցրած բազմոցի վերայ, հիւրասիրեց նրանց լիկեօրով որ մատուցանում էին աղամանդեայ գաւաթներով և ապա գոհացրեց նրանց հետաքրքրութիւնը հետեւեալ խօսակցութեամբ:

«Ես հարիւր եօթնասուն և երկու տարեկան եմ, ես լսել եմ հանգուցեալ հօրիցս, որը արքայի ակոռապետ (штаб-мейстеръ) էր, այն դարձանալի յեղափոխութիւնների մասին, որոնց նա իբրև ականատես դեռ յիշում էր: Մեր տէրութիւնը հին ինկիների հայրենիքն է, որոնք անմտօրէն թողին նորան և գնացին ուրիշ երկիրներ տիրապետելու, բայց իսպանացիներից կոտորուեցին: Տասը ֆուցած խելացի արքայորդիները բոլոր ժողովրդի համաձայնութեամբ վճիռ կայացրին, որ ոչ մի բնակիչ երբէք դուրս չը դալ մեր փոքրիկ թագաւորութիւնից, շնորհիւ այդ օրէնքի մենք պահպանեցինք միամտութիւն և բաղաւորութիւնը: Իսպանացիք ունէին մութը տեղեկութիւններ մեր երկրի մասին և անուանեցին նրան էլչօրադօ: Մօտ հարիւր տարի սորանից առաջ մի անգլիացի ասպետ Լալէյ անունով, մօտեցաւ մեր երկրին, բայց մեզ շրջապատող անմերձեանալի ժայռերն ու անդունդներն մինչև այժմ պաշտպանեցին մեզ եւրոպական ժողովրդի աւազակային յափշտակութիւնից, որոնք տոգարուած են մեր երկրի քարերն ու ցիխը ձեռք բերելու անհասանելի կրքով և դրա համար նոքտ պատրաստ են մեզ բոլորիս մինչև վերջինը կոտորելու»: Խօսակցութիւնը երկար շարունակեց. խօսեցին կաւալարութեան եղանակի, սովորութիւնների, կանանց, հասարակական տեսարանների և արուեստների մասին: Վերջապէս Կանդիտը, որ միշտ սիրում էր մետաքիզիքան, խնդրեց Կակամբօին հարցնել ծերունուց, թէ պերուցիք կրօն ունին:

Ծերունին թեթևակի կարմրեց. — «Ի՞նչպէս չէ, — ասաց նա. — քիչ տարօրինակ հարց է: Միթէ դուք մեզ երախտաժող էք համարում». Կակամբօն հեղաբար շարունակում էր տեղեկանալ թէ քիչ կրօն են դաւանում էլչօրադօի մէջ: Ծերունին դարձեալ կարմրեց: «Միթէ կարող է երկու կրօն լինել, ասաց նա. — ես կարծում եմ որ մեր կրօնն էլ նոյն տեսակ է ինչպէս և ձերը, մենք օրու գիշեր երկրպագում ենք Աստծուն»: — «Բայց միակ Աստուծուն, հարցրեց Կակամբօն շարունակելով թարգմանել Կանդիտի տարակուսանքը: «Ես կարծում եմ, — ասաց ծերունին, որ Աստուած մէկ է: Միթէ կարող են լինել երկու,

երեք կամ չորս Աստուած, ինչ տարօրինակ հարցեր են առաջարկում ձեր աշխարհամասի մարդիկը: Կանգիտոն այնուամենայնիւ շարունակում էր հարցնել բարի ծերունու իսկ ինչպէս են ձեզնում աղօթում: «Աղօթել», մենք բնաւ չենք աղօթում և խնդրում Աստուծոց,—պատասխանեց իմաստունը, աղերսելու կարօտութիւն չունենք, նա մեզ ամէն բան տուել է, մենք անդադար շնորհակալութիւն ենք յայտնում նրան: Կանգիտը ցանկացաւ տեսնել քահանաներին. նա հարցրեց թէ ժրտեղ նրանց կարելի է տեսնել: Բարի ծերունին ժպտաց: «Բարեկամներս,—ասաց նա,—մենք բոլորս քահանաներ ենք. ամէն առաւօտ թագաւորը և բոլոր ընտանիքների գլխաւորները հանդիսաւոր կերպով երգում են գոհացողական օրհներգութիւններ հինգ կամ վեց հազար երաժիշտների նուագակցութեամբ:

—Ինչպէս, դուք չունիք կրօնաւորներ որ ուսուցանէին, վիճէին, կառավարէին, խառնակէին, համակարծիք չեղող մարդկանց այրէին:—«Մենք փառք Աստծոյ անմիտ չենք,—ասաց ծերունին,—մենք բոլորս էլ մի կարծիքի ենք և չենք հասկանում, թէ այդ ինչ կրօնաւորների մասին էք դուք խօսում:» Հսկով այս խօսքերը Կանգիտը յափշտակուել էր և ինքն իրան մեծածում էր:

«Մական սա նման չէ Վեստֆալիային և մեր Բարոնի դղեակին. եթէ մեր բարեկամ Պանզլօսը տեսնէր էլզօրադօն, այն ժամանակ չէր պնդի, թէ Տոնդեր—Տին—Տրօնկ դղեակը, ամենալաւ դղեակն է աշխարհիս երեսին. տես, թէ ինչպէս օգտակար է ճանապարհորդութիւնը»:

Այս երկար խօսակցութիւնից յետոյ բարի ծերունին պատուիրեց լծել կառքը վեց ոչխարներ և առաջարկեց ճանապարհորդներին տասներկու պաշտակ, որ առաջնորդեն նրանց արքունիք: «Ներեցէք,—ասաց նա,—որ իմ տարիքն ստիպում են ինձ ձեզ ուղեկցելու պատուից հրաժարուելու. յոյս ունիմ որ դուք գոհ կը մնաք թագաւորի ընդունելութիւնից և ներողամիտ աչքով կը նայէք այն բոլորին, ինչ որ մեր սովորութիւններից ձեզ անհաճոյ կը լինի:

Կանգիտը ու կակամբօն կառքը նստեցին. վեց ոչխարները սրարշաւ վազեցին և չորս ժամ չանցած կանգնեցին արքայական պալատի առաջ, որ դռնւում էր մայրաքաղաքի ծայրում: Պալատն ունէր երկու հարիւր քսան ոտնաչափ բարձրութիւն և հարիւր ոտնաչափ լայնութիւն. անհնար է գաղափար տալ այն սքանչելի նիւթի մասին, որից շինուած էր նա: Կարելի է միմիայն ասել, որ նա անչափս գերազանց էր այս կայծաքարից

և աւազից, որոնց մէնք անուանում ենք ոսկի և թանկագին քարեր:

Հէնց որ Կանդիտն և Կակամբօն կառքից դուրս էին գալիս նրանց դիմաւորեցին քսան գեղեցիկ աղջիկներ արքունի թիկնապահներին: Սոքա հիւրերին տարան բաղանիք և հագցրին թռչնաճանճի աղուամազից շինած շորեր: սրանից յետոյ իշխաններն և իշխանուհիներն, սահմանուած կանոնի համաձայն, առաջնորդեցին նրանց արքայական ապարանքը երկու կարգ երաժեշտների միջով, որոնցից իւրաքանչիւրն բաղկացած էր հազար մարդուց: Երբոր նրանք մօտենում էին գահական դահլիճին, Կակամբօն հարցրեց սպային թէ ինչպէս պէտք է ներկայանալ նորին մեծութեանը. պէտք է նրա առաջ ծունկ չոքել, թէ երեսի վրայ գետին ընկնել. ձեռքերը գլխի վերայ դնել թէ յետոյքի, պէտք է արդեօք դահլիճի յատակը լիզել. մի խօսքով ինչպէս է նրանց մէջ ընդունելութեան ծիսակատարութիւնը: «Մեր մէջ, ասաց սպան, թագաւորին գրկում են և երկու թուղը համբուրում:» Կանդիտն և Կակամբօն ընկան նորին մեծութեան պարանոցովը, որը շատ սիրալիւր ընդունեց նրանց և քաղաքավարի կերպով հրաւիրեց ընթրիլու:

Մինչև ընթրիքի ժամը նրանց ցոյց տուին քաղաքի նշանաւոր տեղերը, հասարակական շինութիւնները, որոնք համարեա հասնում էին ամպերին, հազարաւոր սիւներով զարդարուած աստիճաններ. շատրուաններ մաքուր ջրի, վարդագոյն ջրի և շաքարեղէնի նիւթի, որոնք անգադար խփում էին բոլոր հրապարակների վերայ, որ մայթած էին միխակի և դարչինի հոտ ունեցող քարերով: Կանդիտը ցանկութիւն յայտնեց տեսնել դատական պալատը և պարլամենտը. նրան ասացին որ այստեղ այդպէս բաներ չկան, որ այստեղ ոչ ոք ոչ մի ժամանակ չի դատում: Նա տեղեկացաւ նոյնպէս թէ բանտեր կան, նրան պատասխանեցին թէ ոչ: Բայց ամենից շատ զարմացրեց նրան և դուր եկաւ գիտութեանց ձեմարանը, որտեղ նա տեսաւ մի թանգարան երկու հազար քայլ երկարութեամբ, ամէն տեղ շարուած մաթեմաթիքական և ֆիզիքական գործիքներ: Ճաշից յետոյ բոլոր ժամանակը նուիրելով քաղաքի արժանայիշատակ տեղերի զննութեանը, չկարողանալով նրանց մի հազարերորդ մասն էլ տեսնել, նրանք վերադարձան թագաւորի մօտ: Կանդիտին սեղան նստեցրին թագաւորի, Կակամբօնին մի քանի տիկնանց հետ: Ընթրիքը հիանալի էր, իսկ սրամտութիւնը գերազանց: Կակամբօն թարգմանում էր թագաւորի սրախօսութիւնները, որոնք այն աստիճանի սրամիտ էին, որ թարգմանելիս ևս մնում էին սրախօսութիւն: Սա

առանձնապէս զարմացրեց Կանդիտին: Նրանք մի ամիս անցկացրին այս հրկիրում: Կանդիտն ասում էր Կակամբօին. «Իհարկէ, բարեկամ, ես այժմ էլ կ'ասեմ, որ այն ամբողջ որտեղ ես ծնուել եմ, անպիտան բան է այս հրկրի հետ համեմատելով, բայց այստեղ չկայ Կունիգունդա, և դուք էլ անպատճառ Ներոպայում սիրունի կ'ունենաք. այստեղ մենք բոլորին հաւասար ենք, բայց եթէ մենք վերադառնանք հայրենիք, վերցնելով այստեղից տանելու շատ այստեղի ոչխառներից, բեռնաւորուած էլ զօրադօի քարերով, այն ժամանակ կը լինենք աւելի հարուստ քան թէ բոլոր թագաւորները միասին վերցրած, ինկվիդիտօրներն էլ այնպէս սարսափելի չեն լինի և Կունիգունդան հեշտութեամբ կարող է ազատուել:

Այս ճառին Կակամբօն հաւանեց, և որովհետեւ բոլոր մարդիկ սիրում են աշխարհիս հրեան քաջ զաւ որ յետոյ պարծենան տանը, այդ պատճառով մեր բախտախնդիրներն էլ վճռեցին հրաժարուել իրանց բաղդաւորութիւններից և խնդրեցին նորին մեծութիւնից արձակել իրանց:

«Յիմարութիւն էք անում, ասաց նրանց թագաւորը.— ի հարկէ իմ թագաւորութիւնս Աստծուն յայտնի է որ մի բան չէ, բայց եթէ ձեզ հաճար այստեղ վատ չէ, լաւ չէ՞ր լինի մնայիք: Սակայն ես իրաւունք չունիմ օտարականներին արգելելու. այդ տեսակ բնութիւն մեղանում չկայ, ոչ մեր սովորութեանց և ոչ էլ օրէնքների մէջ. բոլոր մարդիկն ազատ են. դուք կարող էք գնալ երբ ցանկանում էք. միայն այստեղից դուրս գալը դժուար է: Այն գիտը, որի վերայից հրաշքով եկաք մեզ մօտ, նրա հոսանքի հակառակ չէք կարող գնալ, մանաւանդ ժայռերի կամարների տակ: Իմ ամբողջ թագաւորութեան չորս կողմը շրջապատող լեռներն ունին տասն հազար ոտնաչափ բարձրութիւն և պատի նման ուղղաձիգ են: Նրանցից ամեն մինը տասն մղոն աւելի լայնութիւն ունի և առանց անդունդներից անցկենալու, այդ լեռներն անցնելու ուրիշ ճանապարհ չկայ: Սակայն եթէ դուք անպատճառ ցանկանում էք գնալ, այն ժամանակ ես կը հրամայեմ մերենական վարչութեանը շինել մի մեքենայ, որի վրայ կը կարողանաք յարմար կերպով ցած իջնել: Ձեզ կ'առաջնորդեն մինչև լեռների ստորոտը, բայց աւելի հեռու ձեր յետևից ոչ ոք չի գնալ, որովհետեւ իմ հպատակներս ինձ խոստացել են և ուխտ դրել, երբէք չը թողնել իրանց երկիրը և նրանք այնքան խելօք են որ չեն խախտի այդ ուխտը: Հրաժեշտի ժամանակ խնդրեցէք ինչ որ ցանկանում էք:» Մենք խնդրում ենք, ձերդ մեծութիւնից, ասաց Կակամբօն,—տալ մեզ մի բանի ոչխար. բեռնաւորուած մսեղէնով, քարերով և

այստեղի ցեխով» Թագաւորը ծիծաղեց. «Ձեմ հասկանում,—
ասաց նա,—թէ դուք Լրոպացիներդ ինչ անյաղ սէր ունէք
գէպի մեր դեղին ցեխը: Վերցրէք, ինչքան ուզում էք, ցան-
կանում եմ որ նա ձեզ օգտակար լինի» Նա հրամայեց իր
ինժեներներին շինել մի մեքենայ այս երկու այլակերպներին
(чудакъ) տէրութեան սահմանից անցկացնելու համար: Երեք հա-
զար գերազանց ֆիզիկոսներ դրա վրայ տասնհինգ օր աշխա-
տեցին: Նա այստեղի փողերով քսան միլիօն ֆունտ ստերլին-
գից աւելի չը նստեց: Կանգիտն ու Կակամբօն նստեցին մեքե-
նայի վերայ, որտեղ արդէն կանգնած էին երկու մեծ կարմիր
թամբած և սանձած ոչխարներ, որոնք լեռներից իջնելուց յե-
տոյ նրանց պէտք է տանէին, քսան բեռնաւորուած ոչխարներ
մսի պաշարեղէնով, երեսուն հատ բեռնաւորած երկրի բո-
լոր արժանայիշատակ առարկաներով, և յիսուն հատ բեռ-
նաւորուած ոսկով, թանկագին քարերով և ադամանդներով:
Թագաւորն քնքաբար հրաժեշտ տուեց թափառաշրջիկներին:
Նրանց դուրս գալը և լեռներից անցնելու սրամիտ եղանակը
ներկայացնում էին հիանալի տեսարան: Ֆիզիկոսները մնաս-
բարև ասացին նրանց լեռների ետևում երբոր նրանք բոլոր
վտանգներից ազատ էին: Կանդիտը ամբողջապէս զբաղուած
էր իր ոչխարները Կունիգուենդին շուտով ներկայացնելու երե-
ւակալութեամբ և ցանկութեանը: Ճաւաղան բան էայ, Բուէ-
նոս Այէրսի կառավարչապետին կաշառելու համար,—ասում էր
նա,—և մենք կը գնենք Կունիգուենդին, եթէ միայն նրան կա-
րելի է դնահատել: Ուղևորուենք Կայէննա, նստենք նաւ, իսկ յե-
տոյ կը տեսնենք թէ որ թագաւորութիւնը լաւ կը լինի գնել:

ԳԼՈՒԽ XIX.

Թէ ինչ պատահեց նրանց Սուրինամում և ինչպէս Կանդիտը
ծանօթացաւ Մարտինի հետ:

Առաջին օրը մեր ճանապարհորդները լաւ անցկացրին,
այն միտքը՝ թէ նրանք տիրում են այնպիսի գանձերի, որոնք
գերազանցում են Ասիայի, Եւրոպայի և Աֆրիկայի բոլոր հա-
րստութիւնները, շատ քաջալերում էր նրանց: Կանդիտը յա-
փշտակուած գրում էր ծառերի վրայ Կունիգուենդի անունը:
Հետեւալ օրը երկու ոչխարը ընկան ճահճի մէջ և բեռների
հետ կորան, մի քանի օրից յետոյ յոգնածութիւնից երկուսն
էլ ընկան, եօթն թէ ութը հատ փչացան անապատում քաղցա-
ծութիւնից. մի քանիսն էլ գլորուեցան անդունդը: Վերջապէս

հարկւորօրեայ ճանապարհորդութիւնից ողջ մնացին երկու ոչ-
խարս Կանդիտն ասաց Կակամբօին. «Տեսնուա ես, բարե-
կամ, ի՞նչպէս անցաւոր են այս աշխարհիս գանձերը. հաս-
տատուն են միայն առաքինութիւնը և Կունիգունդին նորից
տեսնելու չաղաւորութիւնը» «Ճշմարիտ է, ասաց Կակամբօն,
բայց մեզ էլի մնացել է երկու ոչխար այնպիսի գանձերով,
որպիսին իսպանական թագաւորը երազումն էլ չի տեսել.
բայց ահա հեռուա ես տեսնում եմ քաղաք, գուցէ հէնց այս է
Սուրինամը, նա պատկանում է հոլլանդացիներին: Վերջացան
մեր ղօթաղութիւնները, սկսում է բաղաւորութիւնը: Քա-
ղաքին մօտենալիս նրանք տեսան զետնի վրայ փռուած մի նեղ-
րի, կիսով չափ հագնուած. այսինքն միմիայն կապոյտ կտաւի
վարտիքով. այս անբաղդը զրկուած էր ձախ ոտից և ալ ձեռքից:

«Տէր ողորմեա,—ասաց նրան հոլլանդերէն Կանդիտը,
ի՞նչ ես անում դու այստեղ այս սարսափելի դրութեան մէջ?»
«Մպասում եմ իմ տիրոջը, պարոն Վանդերգիլտուրին, որ
նշանաւոր վաճառական է», պատասխանեց նեղը: «Այդ պա-
րոն Վանդերգիլտուրն է քեզ այդ օրը գցել», հարցրեց Կան-
դիտը: «Այո, տէր, այդպէս է մեղանում սովորութիւնը,—պա-
տասխանեց նեղը:—Մեզ տալիս են ընդամենը տարին երկու
կտաւի վարտիք: Երբոր շաքարի գործարանում ջրաղացաքարը
մէկի մատը թոցնում է, նրա ամբողջ ձեռքն են կտրում, իսկ
եթէ մեղանից մէկի խելքին փչէ փախչել, նրա էլ ոտն են
կտրում. ինձ հետ պատահել է թէ մէկը և թէ միւսը: Ահա,
թէ ի՞նչ գնով էք առնում շաքարը! Իմ մայրս ծախելով ինձ
Գվինէի ափերում տասն էֆմիկի (դրամ) ասում էր ինձ.
«Սիրելի որդեակ, փառաքանի մեր ֆետիշներին, յաւի-
տեանս երկրպագիր նրանց: Նրանք կուղարկեն քեզ երջան-
կութիւն. այժմ դու պատիւ ունիս մեր սպիտակ իշխանաւոր-
ների ստրուկը լինելու, և դրանով բաղաւորեցնելու քո հօրն
և մօրը:» «Աւանդ, չը գիտեմ թէ ես նրանց բաղաւորեցրել եմ
թէ ոչ, բայց նրանք ինձ չբաղաւորեցրին: Շնորհ, կապիկ-
ներն ու թութակները հազար անգամ մեզանից երջանիկ են:
Հոլլանդական ֆետիշներն, որոնք ինձ ճշմարտութեան ճանա-
պարհն են դարձրել, ամէն կիրակի օր հաւատացնում են, որ
սպիտակներն ու սևերը բոլորն էլ հաւասարապէս Ադամի որ-
դիքն են: Ես իհարկէ քիչ հասկացողութիւն ունիմ ճիւղազրու-
թիւնից, բայց եթէ այդ քարոզիչները ճշմարիտ են ասում,
ուրեմն բանից երեւում է որ մենք այն մարդու թողնենք ենք:
Հաւատացէ՛ք որ մարդ դէպի իր ազգականներն սրանից աւելի
վատթար վարմունք չի էլ կարող մտածել:»

Սեպտեմբեր, 1906.

«Ո՛հ, Պանգլոս,— աղաղակեց Կանգիտը,— դու չէիր նախատեսել այսպիսի սարսափներ: Բաւական է, հարկաւոր է վերջապէս հրաժարուել լաւատեսութիւնից:» — «Լաւատեսութիւնը ինչ բան է, հարցրեց Կակամբօն: «Աւաղ, ասաց Կանգիտը, սա մի ախտ է շարունակ պնդելու թէ ամէն բան շատ լաւ է գրնում, երբ իսկապէս ամէն բան շատ վատ է գնում:»

Նա նայելով սեւամորթին սկսեց արտասուել և լաց լինելով մտաւ Սուրինամ:

Ամենից առաջ նրանք տեղեկացան թէ նաւահանգստում Բուէնոս-Այրէս գնացող նաւ չկայ արդեօք: Նրանք առաջին քայլում պատահեցին մի իսպանական նաւապետին, որն առաջարկեց նրանց պայման կապել: Նա տեսակցութիւն նշանակեց մի յետ ընկած կապելիօնում: Կանգիտն և հաւատարիմ Կակամբօն գնացին իրանց ոչխարներով ափտեղ նաւապետին սպասելու: Անկեղծ Կանգիտը, որ չէր կարողանում լեզուն իրան քաշել, պատմեց նաւապետին իր բոլոր արկածները և յայտնեց իր մտադրութիւնը Կունիդունդին առևանգելու: «Դէհ, ուրեմն ես համաձայն չեմ ձեզ Բուէնոս-Այրէս տանելու, ասաց նաւապետը. ես ցանկութիւն չունիմ ձեզ հետ կորչելու. գեղեցիկ Կունիդունդան նորին գերազանցութեան ամենասիրելի տարփուհին է: Այս խօսքերը խեղճ Կանգիտին շանթահար արին: Նա երկար լաց էր լինում, վերջապէս Կակամբօն մի կողմ տարաւ և ասաց: «Ես քեզ մի խնդիր ունիմ, բարեկամ: Ամէն մէկիս գրպանում հինգ-վեց միլիօնի ազամանդներ կան. դու ինձանից ճարպիկ ես, դնա Բուէնոս-Այրէս Կունիդունդի ետևից: Եթէ կառավարչապետի կողմից դժուարութիւններ ծագեն, տո՛ւր նրան մի միլիօն, իսկ եթէ չը կոտորուի, երկուսը տո՛ւր. դու ինկվիզիտօր չես սպանել, քեզ վրայ չեն կառկածի: Ես էլ այստեղ նաւ կը պատրաստեմ և Վինետիկ կ'ողարկեմ քեզ սպասելու: Այնտեղ ազատ իրկիր է և ոչ բուլղարներից, ոչ աւարներից, ոչ ջհուղներից և ոչ էլ ինկվիզիտօրներից վախենալու բան չկայ: Կակամբօն հաւանեց այս խելացի ծրագրին: Նա սաստիկ դժուարանում էր բաժանուել իր բարի տիրոջից, որը դարձել էր նրա ամենալաւ բարեկամը, բայց նա այնքան ուրախ էր նրան ծառայութիւն մատուցանելու, որ այս միտքը գերակշռեց բաժանուելու վշտին: Նրանք արտասուքն աչքերին գրկախառնուեցին: Կանգիտն յանձնարարեց Կակամբօն՝ պառաւին չմոռանալ: Կակամբօն դուրս եկաւ միւս կողմն օրը. հիանալի մարդ էր այս Կակամբօն:

Կանգիտը մնաց Սուրինամում, սպասելով մի նաւատիրոջ, որը իրան և իր երկու ոչխարներին յանձն առնէր Իտալիա

տանելու՝ նա վարձեց իր համար ծառաներ և զնեց բոլոր հարկաւոր բաները: Վերջապէս մի անգամ նրան ներկայացաւ պարոն Վանդերդերտուրը, որ մի մեծ նաւի տէրն էր: «Ի՞նչքան կը առնէք, հարցրեց նրան Կանդիտը, որ ինձ, իմ ծառաներիս, բեռներս և այս հրկու. ոչխարներս ուղիղ Վենիտիկ հասցնէք:» Նաւատէրը միանգամից տաւն հազար պիաստր պահանջեց: Կանդիտն առանց տատանուելու համաձայնուեց:

—Օհ, մտածեց բանիմաց Վանդերդերտուրը. այս օտար երկրացին առանց սակարկելու տաւն հազար պիաստր է տալիս, երևում է որ նա շատ հարուստ է, և մի բոլէից յետոյ վերադառնալով նա յայտնեց որ քսան հազարից պակաս նա չի կարող տանել: «Լաւ,» ասաց Կանդիտը: «Այ թէ էդպէս, հո՛, —մոռաց վաճառականը. —սրա համար քսան հազար էլ զատարկ բան է, ինչպէս և տաւն հազարը.» Նա նորից վերադարձաւ և ասաց որ կարող է միայն հրեւոուն հազար պիաստրի տանել նրան: «Լաւ,» պատասխանեց Կանդիտը:

«Եհէ, մտածեց դարձեալ հոլլանդական վաճառականը, երեսուն հազար պիաստրն էլ այս մարդու համար չնչին բան է. երեւի սրա ոչխարները բեռնաւորուած են ահագին գանձերով. էլ նրան չձանձրացնեմ, դեռ առաջուց երեսուն հազար պիաստրն առնեմ, յետոյ կը տեսնենք:» Կանդիտը ծախեց երկու փոքրիկ աղամանդ, որոնցից փոքրագոյնը արժեց երեսուն հազար պիաստրից աւելի: Նա փողերն առաջուց տուեց: Երկու ոչխարը տարան նաւ: Կանդիտը հետևում էր նրանց մակոյկով օդպէս զի նաւահանգստում մտնի նաւի մէջ. նաւատէրն օգտուելով այս հանգամանքից բարձրացրից առագաստներն և նաւը զնաց յաջող քամուց մղուելով: Խելացնոր եղած և քաջացած Կանդիտը շուտով կորցրեց նրան տեսիլը: «Աւաղ, կանչեց նա, ահա մի բան, որ հին աշխարհին էր վայել:» Նա վերադարձաւ ափը խորը կերպով վշտացած, և հասկանալի էր, որովհետեւ նրա կորցրած գանձերը կարող էին քսան միապետ հարստացնել:

Նա դիմեց հոլլանդական դատաւորին և սաստիկ վրդովուած լինելով սկսեց ուժգին կերպով դուռը ծեծել: Ներս մտնելով, նա պատմեց դէպքի մասին, խօսելով աւելի բարձր ձայնով քան հարկաւոր էր:

Դատաւորն ամենից առաջ ստիպեց նրան տաւն հազար պիաստր տուգանք տալու նրա բարձրացրած աղմուկի համար. ապա հաժմեցրեւթեամբ լսեց նրան, խոստացաւ քննել գործը քսակոյն վաճառականի վերադառնալուց յետոյ և պահանջեց նրանից դարձեալ տաւն հազար պիաստր դատական ծախսերի համար:

Դատաւորի վարժունքն Կանդիտի յուսահատութիւնը ծայրայեղութեան հասցրեց: Թէև նրան սրանից էլ վատ դժբաղդութիւններ էին պատահել, բայց դատաւորի և վաճառականի սառնարինութիւնը, որով նրան կողոպտեցին, զրգոցին և խորասուզեցին նրան մռայլ մտածմունքների մէջ: Մարդկային մոլորութիւնները ներկայացան նրան իրանց բոլոր տգեղութեամբ. նրա գլուխը լցուել էր տխուր մտածմունքներով: Վերջապէս Կանդիտը վարձեց իր համար սովորական մի կայիւտ ֆրանսիական նաւի վերայ, որ գնում էր Բորդօ, որովհետև այլ ևս ստիպուած չէր իր հետ աղամանդներով բեռնաւորուած ոչխարներ տանել: Նա յայտարարեց քաղաքում, որ առաջարկում է իր հաշուով տեղափոխել և երկու հազար պիւսստր տալ մի աղնիւ մարդու, որը կը ցանկանայ իր հետ գննաւ. այն պայմանով միայն որ նա լինի ամենադժբաղդ և դժգոհ մարդը ամբողջ գաւառում:

Սրա համար այնքան թեկնածուներ դուրս եկան, որ մի ամբողջ նաւատորմիլ չէր կարող նրանց տեղաւորել:

Կանդիտը ջոկելով նրանցից ամենայայտնիներին, դուրս բերեց քսան մարդ, որոնք երևեցին նրան հետաքրքիր և որոնք ունէին յաւակնութիւն միւսներից գերադասուելու: Նա հրաւիրեց նրանց կապելիօն և ընթրիք տալով խնդրեց պատմել իրանց արկածները առանց դարձարանքի և խոստացաւ ընտրիլ նրանց միջից նրան, ով որ ճշմարտապէս դուրս կը գայ ամենաթըռուտոր և ամենադժգոհը, իսկ մնացածներին կը վարձատրի փողով:

Նիստը շարունակուեց մինչև առաւօտեան ժամի չորսը: Լսելով այս բոլոր արկածները, Կանդիտը մտաբերում էր պառաւի խօսքերը որ ասել էր Բուէնոս-Այրէսի ճանապարհին և նորա գրադ գալը, որ նաւի մէջ չը կայ մի մարդ, որը կրած չը լինէր զարհուրելի դժբաղդութիւններ: Ամին մի պատմութեան ժամանակ նա մտածում էր Պանգլոսի մասին: Պանգլոսին շատ դժուար կը լինէր իւր թէօրիան պաշտպանել,—ասում էր ինքն իրան Կանդիտը,—ես կը ցանկայի որ նա այստեղ լինէր: Էլզորադօյում, իհարկէ, լաւ է, բայց ուրիշ ոչ մի տեղ» Վերջապէս նա վճռեց ընտրել մի աղքատ գիտնականի, որ տանտարի չարչարուել էր Ամստերդամի գրավաճառների համար: Նա մտածեց որ աշխարհումս չկայ ոչ մի արուեստ, որ կարողանայ այնքան սաստիկ զգուցնել, ինչքան գիտնական լինելը:

Բայց սրա հետ ի միասին այս գիտնականն յայտնի էր իբրև լաւ մարդ, որին իր կինը կողոպտել էր, որդին ծնծել էր, իսկ աղջիկը անտէր թողնելով նրան փախել էր մի պոր-

տուգալացու հետ: Մի քիչ տուաջ նրան զրկեցին մի չնչին պաշտօնից, որով նա իր ապրուստն էր հայթայթում: Սուրբինամի քարոզիչները հալածում էին նրան՝ կասկածելով թէ նա սոցիալական աղանդից է: Պէտք է խօստովանուել սակայն, որ միւսները պակաս թշուառ չէին սրտնից, բայց Կանդիտն յոյս ունէր, որ գիտնականը ճանապարհին կը զբաղեցնի իրան: Միւսները բոլորը բողոքեցին ասելով թէ Կանդիտը մեծ անարդարութիւն արեց. բայց նա հանգստացրեց նրանց ամեն-մէկի ըռեխը հարիւր պեաստր զգելով:

ԳԼՈՒԽ XX

Թէ ինչ պատահեց ծովի վրայ Կանդիտի և Մարտինի հետ:

—

Այսպէս ծերունի գիտնական Մարտինը Կանդիտի հետ ուղևորուեց Բորգօ: Նրանք երկուսն էլ շատ բան էին տեսել և շատ բան քաշել և եթէ նրանք ստիպուած լինէին Սուրբինամից Ճապոնիա նաւել Բարի-Յուսոյ հրդեհանքի մօտով, այնուամենայնիւ ամբողջ ճանապարհին բարոյական և նիւթական չարիքների մասին խօսալու համար բաւական պաշար կը լինէր:

Սակայն Կանդիտն ունէր ահագին առաւելութիւն Մարտինի դէմ: Նա գոնէ դեռ յոյս ունէր Կունիգունդին տեսնելու, մինչդեռ Մարտինը ոչ մի բանի յոյս չունէր. բացի դրանից Կանդիտն ունէր ոսկի և ադամանդներ և թէպէտ նա կորցրեց հարիւր հատ կարմիր աշխար քիւնաւորուած աշխարհիս ամենամեծ գանձիրով, թէպէտ և հոլլանդական կապիտանի խարդախութիւնը ծանր բար էր դառել սրտին, բայց այնուամենայնիւ երբ որ նա մտածում էր թէ ինչեր կան իր գրպանում և խօսում էր Կունիգունդի մասին, մանաւանդ ճաշից յետոյ, այն ժամանակ առաւել հակում էր դէպի Պանզլոսի թէօրիան:

Եւսկ դուք, պարոն Մարտին,—ասաց նա գիտնականին—մտածում էք այս բոլոր բաների մասին: Ի՞նչպէս է ձեռնայնացքը բարոյական և նիւթական չարիքների վերաբերութեամբ:—Յարգելի պարոն,—ասաց Մարտինը,—իմ քահանաներս մեղադրում էին ինձ սոցիալական աղանդի մէջ, բայց ես իսկապէս մանիքեցի եմ: Դուք ծաղրում էք,—ասաց Կանդիտը,—միթէ այժմ կան մանիքեցիներ: Եկան, այժմ օրինակ ես,—պատասխանեց Մարտինը.—ես չգիտեմ ինչ

անեմ, բայց իմ կարծիքներս փոխել չեմ կարող»։ «Կարելի է ըստ մէջդ սատանան բռն է դրել, ասաց Կանդիտը։ «Այո, նա իր քիթը կոխում է այս աշխարհի բոլոր գործերի մէջ,—ասաց Մարտինը,—շատ կարելի է, որ նա իմ մէջն էլ է մտել ինչպէս ամեն բանի մէջ. բայց ուղիղն ասած երբ որ մարդ տեսնում է թէ ի՞նչ է կատարւում այս երկրագնդի կամ աւելի ճիշտը գնտակի վրայ, այն ժամանակ իսկապէս մարդ մտածում է թէ Աստուած թողել էր սրան մի ինչ որ չարարարածի կամայականութեանը. ես էլ դորադօի մասին չեմ խօսում։ Բայց ես չեմ տեսել մի քաղաք, որ չցանկանար հարեան քաղաքի կործանումը, չեմ տեսել մի ընտանիք որ չուզենար միւսի ամբողջութիւնը։ Ամեն տեղ թոյլերն ատում են զօրեղներին և միևնորս ժամանակ սողում են նրանց առաջ. իսկ ուժեղները վարւում են թոյլերի հետ ինչպէս հօտի հետ, որի կաշին և միսը ծախում են։ Միլիոնաւոր արտօնեալ մարդասպաններ թափառում են Նւրոպայի մի ծայրից միւսը, կանոնաւոր կերպով պարապելով աւաղակութեամբ և մարդասպանութեամբ. նրանք սրանով հաց են հայթհայթում, ըստորում աւելի սղինւ աբհեստ չգիտեն։ Քաղաքներում, որտեղ ըստ երեոյթին թագաւորում է խաղաղութիւնը և ծաղկում են արուեստները, մարդիկ աւելի են տանջւում նախանձից, հոգսերից և վրդովմունքից, քան պաշարւած քաղաքները պատերազմի արհաւիրքներից։ Մածուկ նեղութիւններն աւելի սարսափելի են հասարակական աղէտներից։ Մի խօսքով ես այնքան տեսայ, այնքան փորձեցի, որ դարձայ մանիքից։

«Մակայն լաւ բաներ էլ կան», հակաճառեց Կանդիտը։ «Կարելի է,—ասաց Մարտինը,—բայց ես չեմ տեսել»։ Այդ ժամանակ որոտաց թնդանօթի բոմբիւնը։ Ամեն բոպէ թնդանօթաձողութիւնը արագանում էր։ Բոլորեքեան զինուեցին հեռադիտակներով և տեսան երկու նաւեր, որ պատերազմում էին իրար հետ իրանցից երեք մղոն հեռաւորութեամբ։ Քամին նրանց այնքան մօտեցրեց Ֆրանսիական նաւին, որ նաւորդները կարող էին լիապէս զուարճանալ պատերազմի տեսարանով։ Վերջապէս մի նաւը կրակեց միւսի վրայ այնպէս ցածրից և շիտակ որ ընկղմեց ծովը։ Կանդիտն և Մարտինը պարզ տեսնում էին հարիւրաւոր մարդկանց կործանուող նաւի տախտակամածի վրայ։ Նրանք բարձրացնում էին ձեռներն դէպի երկինք և յուսակտուր աղաղակում էին... Մի բոպէից յետոյ ամեն բան կողմէնաց ալիքներին։

Յիմի ի՞նչ կ'ասէք,—ասաց Մարտինը,—տեսնում էք թէ

Թնչալէս են մարդիկ իրար հետ վարւում»։ «Ծշմարիտ է,—ասաց Կանդիտը,—սրա մէջ իսկապէս մի ինչ որ դիւակա՛ն բան կայ»։ Այս ասելիս նա նկատեց որ իրանց նաւի ետևից լողում է մի ինչ որ պայծառ կարմիր բան։ Վայր թողեցին մակոյկը որ տեսնեն թէ ինչ է.—դա ոչխարներէց մէկն էր։ Կանդիտն այնքան ուրախացաւ այդ ոչխարը գտնելու վրայ որքան չէր տխրել հարիւր ոչխար կորցնելիս, որոնք բեռնաւորուած էին էլ դորադօից վերցրած ահագին աղամանղներով։ Ֆրանսիական նաւապետն ստուգեց որ յաղթողը իսպանական նաւն էր, իսկ յաղթուողը—հոլանդական ծովահէնը սա էր նոյնիսկ Վանդերդինստերի նաւը, որը կողոպտել էր Կանդիտին։ Ահագին հարստութիւնները, որոնց տիրապետել էր այս ելուզակը, ծովին կու գնացին իրան հետ միասին և ազատուեց միմիայն մի ոչխար։ «Դուք տեսնո՞ւմ էք,—ասաց Կանդիտը Մարտինին,—որ յանցանքը երբեմն պատուհասւում է. այս գող-աւազակ հոլանդացին ընդունի արժանի էր այս վիճակին»։ «Այո, —ասաց Մարտինը,—բայց Թնչ բանի համար էր պէտք այսքան նաւորդների կորուստը, որոնք նրա նաւի վրայ էին։ Աւազակին պատժեց Աստուած, իսկ միւսներին խեղդեց սատանան»։

Այս միջոցին ֆրանսիական և իսպանական նաւերը շարունակում էին իրանց ճանապարհը, իսկ Կանդիտը շարունակում էր իր խօսակցութիւններն Մարտինի հետ։ Նրանք տասն և հինգ օր շարունակ վիճեցին, և տասն և հինգերորդ օրն էլ նոյնպէս հակառակ համոզմունքի էին ինչպէս և առաջին օրը. յամենայն դէպս նրանք խօսում էին, հաղորդում էին միմեանց իրանց մտքերը, և միմեարում էին իրար։ Կանդիտը փայփայում էր իր ոչխարին։ «Եթէ ես քեզ գտայ, —ասում էր նա,—կարելի է Կունիգունդին էլ գտնեմ»։

ԳԼՈՒԽ XXI

Կանդիտն ու Մարտինը մօտենում են Ֆրանսիայի ափերին և դատողութիւններ են տալիս։

Վերջապէս տեսան Ֆրանսիայի ափերը։ «Դուք Ֆրանսիայում եղե՞լ էք, պարոն Մարտին», հարցրեց Կանդիտը։

«Այո, —պատասխանեց Մարտինը,—ես եղել եմ մի քանի գաւառներում. մի քանիսում ժողովրդի կէսը անխելք են, միւսներում անտանելի խաբեբայ, մի երրորդում նրանք հանդարտ և յիմար են, մի քանիսն էլ խօսակցութիւնը զարդարում են սրախօսութիւններով. իսկ առհասարակ ամէն-տեղ մարդ-

կանց գլխաւոր պարապմունքն է—սիրահարութիւնը, երկրորդ պարապմունքը—շարախօսութիւն, իսկ երրորդը—յիմար դատարկաբանութիւն»։ «Իսկ Պարիզ տեսել էք, պարոն Մարտին»։ —Այո, տեսել եմ Պարիզը, այնտեղ այդ բոլոր տեսակի մարդկանցից էլ կան։ Սա քաօս է, սա մի ժխոր է որտեղ ամենքն էլ որոնում են զուարճութիւն և համարեա ոչ ոք չի կարողանում դռնել. գոնէ ինձ այդ պէս երևեց։ Ես երկար այնտեղ չապրեցի. երբ որ քաղաք հասայ, Սէնժերմենի տօնավաճառում ջիբկիրները ինձ իստակ կողոպտեցին. ինձ էլ իբրև գողի բռնեցին և ես ութ օր նստեցի բանտում. երբ ինձ արձակեցին ես մտայ տպարան սրբագրիչի պաշտօնով, որ մի քիչ փող աշխատեմ ուղքով Հոլլանդեա վերադառնալու համար։ Ես ծանօթացայ այդտեղ գրող սինլիքորներին, խառնակիչ սինլիքորների և ջղաձգական ցնցումներ անող սինլիքորներին հետ. ասում են Պարիզում շատ սիրելի անձնաւորութիւններ կան, ես պատրաստ եմ հաւատալու»։ «Իսկ ինչ վերաբերում է ինձ, ասաց Կանդիտը, ես ամենևին չեմ հետաքրքրւում Պարիզը տեսնելու և կարծեմ հասկանալի է, մի ամիս էլ դորադօյում ֆնալուց յետոյ, մարդ ոչինչ չի ցանկանայ տեսնել բացի Կոնդուէրից. որին ես ուզում եմ սպասել Վենետիկում. մենք կ'անցնենք Ֆրանսիան և կ'ուղևորուենք Իտալիա։ Չէ՞ք ցանկանալ արդեօք ինձ ուղեկցել»։ Մեծ ուրախութեամբ ասաց Մարտինը, —ասում են Վենետիկում լաւ են ապրում միայն հարուստ վենետիկեցիները, սակայն այնտեղ սիրով են ընդունում օտարականներին, իհարկէ հարուստներին. ես փող չունիմ, իսկ դուք ունիք. ես ամեն տեղ կը հետեւեմ ձեզ»։ —Հա, լաւ միտըս եկաւ, ասաց Կանդիտը, դուք ինչպէս էք կարծում, սկզբում երկիրս ծովով ծածկուած է եղել, ինչպէս գրած էր այն հասարակութիւնը, որ կապիտանի մօտ տեսանք»։ «Իսկի մի գոշի էլ չեմ հաւատում դրան», —ասաց Մարտինը—«ինչպէս և միւս բոլոր տիմար բաներին, որոնք այս քանի ժամանակներս սկսել են սարսափելի զահլա տանել»։

«Բայց ի՞նչ նպատակով է աշխարհս ստեղծուած», հարցրեց Կանդիտը։ «Մեզ կատաղեցնելու համար», պատասխանեց Մարտինը. Կարծեմ ձեզ զարմացնում է օրիորդներին սէրը դէպի կապիկները, շարունակեց Կանդիտը, որի օրինակը ես տեսայ Օրելիօնների մէջ և ձեզ պատմեցի»։ «Ամենևին, ասաց Մարտինը ես չեմ տեսնում ոչ մի տարօրինակ բան այդ կրքի մէջ. ես այնքան անսովոր բաներ եմ տեսել, որ ոչ մի բանի վրայ չեմ զարմանում. ի՞նչպէս էք կարծում, արդեօք միշտ մարդիկ իրար կոտորում էին ինչպէս այժմ, և արդեօք ամէն ժամանակ

Նրանք եղիլ են ստախոս, խաբերայ, դաւաճան, երախտամոռ, չարագործ, վախկոտ, դատարկ, կեղտոտ, նախանձոտ, ագահ, հարբեցող, ժլատ, եսական, չարասիրտ, զրպարտիչ, շնացող, ֆանատիկոս, կեղծ-բարեպաշտ և յիմարս» «Լձաւ, բայց դուք ի՞նչպէս էք կարծում,—ասաց Մարտինը,—արդեօք միշտ բազէնէրը կերել են տղանիներին, երբ որ նրանց պատահել են» «Իհարկէ» ասաց Կանդիտը:

«Ուրեմն ասաց Մարտինը,—եթէ բազէնների ընաւորութիւնը չի փոխուել, մարդկանցն ինչո՞ւ պէտք է փոխուէր» «Ձէ», ասաց Կանդիտը,—մեծ զանազանութիւն կայ. ազատ կամ բը...»: Այսպէս խորհրդածիւով նրանք հասան Բորդօ:

ԳԼՈՒԽ XXII

Թէ ի՞նչ պատահեց Կանդիտին և Մարտինին Յրանսիայում:

—

Կանդիտն երկար չմնաց Բորդօյում. նա ծախեց էլզորա-դօյի քարի կտորներէից մի քանիսը, և վարձեց մի յարմար երկու տեղանի փոստի կառք: Նա արդէն առանց փիլիսոփայ Մարտինին չէր կարող եօլա-գնալ, բայց նրան շատ ծանր էր իր ոչխարից բաժանուել, որը նա ընծայեց Բորդօի գիտութեանց ձեմարանին և որը նոյն տարին մրցանակի դրեց հետեւել հարցը. թէ ի՞նչ պատճառով այդ ոչխարի բուրդը կարմիր է. մրցանակը տարաւ մի գիտնական հիւսիսից, որը ապացուցեց թէ A+B=C բաժանուում է Z վրայ, հետեւաբար ոչխարը պէտք է լինէր կարմիր և սատկէր քոսոտութիւնից:

Բոլոր ճանապարհորդները, որոնց Կանդիտը ճանապարհի հիւրանոցներում պատահում էր, նրան ասում էին. «Մենք գնում ենք Պարիզ»: Այս ընդհանուր ձգտումը նրա մէջ ծնեցրեց ցանկութիւն մայրաքաղաքը տեսնելու, մի քիչ միայն պէտք էր շեղուել Վենետիկի ճանապարհից:

Նա մտաւ Պարիզ Մն-Մարսօի արուարձանից և կարծեց թէ ընկաւ ամենաանպիտան վեստֆալական մի գիւղ:

Հազիւ նա հիւրանոց հասաւ, որ հիւանդացաւ յոգնածութիւնից: Որովհետեւ նա ունէր մի մատանի ահագին ադամանդով, և նրա կառքի մէջ նշմարել էին մի ծանրակշիռ արկղիկ, այդ պատճառով նրա մօտ բուսան երկու բժիշկ, որոնց նա չէր կանչել, և մի քանի մօտ բարեկամներ, որոնք ոչ մի բոլոր նրանից չէին հեռանում, և երկու կոյսեր, որոնք նրա համար կերակուր էին տաքացնում: Մարտինն ասում էր. «Ես յիշում եմ որ ես նոյնպէս հիւանդացայ առաջին անգամ Պարիզ գալիս»:

ես շատ աղքատ էի. բայց չունէի ոչ բարեկամներ, ոչ կոյսեր և ոչ բժիշկներ, և առողջացայ:

Սակայն լուծողականներից և արիւն-առնելուց Կանդիտի հիւանդութիւնը լուրջ բնաւորութիւն ստացաւ. Նրան ներկայացաւ թաղական պաշտօնեան և համեստութեամբ խնդրեց տալ նրան հատուցագիր՝ դազադ շինողին վճարելու համար: Կանդիտը լսել անգամ չէր ուզում: Կոյսերը նրան համոզում էին որ դա նոր մօղա է: Կանդիտը պատասխանեց որ նա նոր մօղի մարդ չէ: Մարտինն ուզում էր պաշտօնեային պատուհանից դուրս գցել: Գրագիրն երդում էր որ Կանդիտին չեն թաղիլ: Մարտինն երդում էր, որ կը թաղի իրան—գրագիրն, եթէ նա շարունակի ձանձրացնել: Վէճը տաքացաւ. Մարտինը բռնեց գրագրի ուսերից և կոպտութեամբ զուրս հրեց դռնից, որի համար առաջ եկաւ սարսափելի սկանչալ և կազմուեց արձանագրութիւն:

Կանդիտն առողջացաւ. երբոր նա փոքր ինչ կազդուրուեց նրա մօտ սկսեց հաւաքուել ընթրիքի ընտիր հասարակութիւն: Մեծ թղթախաղեր էին խաղացուած: Կանդիտը շատ զարմանում էր որ իրան մօտ քաղաքի մեծամեծներից չեն գալիս, բայց Մարտինն այդ բանը ամենեւին չէր զարմացնում:

Բարեկամները նրան ծանօթացրին քաղաքի հետ: Դրանց թւումն էր մի փոքրիկ աբեղայ Պերիգորից, որը ճարպիկ, միշտ աշխոյժ, միշտ ծառայելու պատրաստակամ, լիւր, ողջագուրդ, և համակերպող անձնաւորութիւններից էր, որոնք թակարդ են մտնում օտարականներ որսալու, պատմում են նրանց քաղաքի սկանդալների մասին և ինչ էլ որ լինի, նրանց վզիցը զանազան զուարճութիւններ են կապում: Նա Կանդիտին և Մարտինին առաջ տարու թատրոն, որտեղ ներկայացնում էին մի նոր ողբերգութիւն: Կանդիտը նստել էր մի խումբ սրախօսների մէջ և այդ բանը չէր արգելում նրան լաց լինելու լաւ խաղացած տեսարաններում: Մի շառախօս, որ նստած էր նրա մօտ, ասաց նրան անտրակտի ժամանակ: «Դուք իզուր էք լաց լինում, սա ամենավատ դերասանուհի է, նրա հետ խաղացող դերասանն աւելի վատ է, իսկ ինքը պիեսան առաւել ևս վատ քան դերասանները. հեղինակն մի խօսք չի իմանում արաբերէն, այն-ինչ գործողութիւնը կատարւում է Որաբիայում, բացի այս նա բնածին գաղափարների չը հաւատացող մարդ է. ես վաղը կը բերեմ ձեզ քսան բրօշխր, որ նրա դէմ են գրուած: «Յարգելի պարոն, ձեր Ֆրանսիայում քանի թատրոնական գրուածքներ կան», հարցրեց Կանդիտն արբային: Նա պատասխանեց. «Հինգ կամ վեց հազար»—«Բաւա-

կան շատ է—ասաց Կանդիտը.—իսկ նրանից քանի՞ն են լաւ.» «Տասնուհինգ կամ տասնուվեց.» պատասխանեց արքան. «Բաւական շատ է,» նկատեց Մարտինը:

Կանդիտին շատ դուր եկաւ մի դերասանուհի, որ կատարում էր Նդիսթընթ թագուհու դերը մի բաւական տափակ ողբերգութեան մէջ, որը շատ քիչ են ներկայացնում: «Այս դերասանուհին—դարձաւ նա Մարտինին—ինձ շատ է դուր գալիս. նա մասամբ յիշեցնում է ինձ Կունիգունդին. ես շատ կը ցանկայի նրա հետ ծանօթանալ:» Պերիգորցի արքան յանձն առաւ նրան ներկայացնել: Գերմանիայում կըթուած Կանդիտը հարցրեց, թէ այս մասին էտիկէտը ի՞նչպէս է, Պրանսիայում ի՞նչպէս է ընդունուած վարուել անգլիական թագուհիների հետ: Շատ տարբեր,—ասաց արքան,—գաւառներում նրանց տանում են գինետուն, իսկ Պարիզում նրանց շատ յարգանքով են վերաբերում, եթէ նրանք գեղեցիկ են, իսկ մահից յետոյ նրանց գցում են սատկած անասունների դաշտը:» Թագուհիներին են դաշտ գցում, բացականչեց Կանդետը:» Այո, ասաց Մարտինը,—պարոն արքան ճշմարիտ է ասում. ես Պարիզումն էի երբ օրիորդ Մոնիմը, ինչպէս ասում են՝ փոխուեց այս կեանքից դէպի հանդերձեալը, և նրան մերժեցին այստեղի պարոնների ասելով թաղման նանդէսից, այսինքն գարշիլի գերեզմանատնում զանազան լրբերի հետ միասին փտելու պատուից. բայց այնուամենայնիւ նրան թաղեցին բուրգունդեան փողոցի անկիւնում. հաւանական է որ այս բանը նրան մեծ անախորժութիւն պատճառեց, որովհետեւ նա վերին աստիճանի մաքի արխտօկրատիքական ուղղութիւն ունէր:»

«Ի՞նչ անքաղաքավարութիւն,» ասաց Կանդիտը: «Ի՞նչ արած,—ասաց Մարտինը,—այդպէս են այդ մարդիկը: Նրեակայեցէք ամէն տեսակ հակասութիւններ, ամէն տեսակ անհեթեթութիւններ և դուք այդ բոլորը կը գտնէք թէ կառավարութեան մէջ, թէ դատաստանատներում, թէ եկեղեցիներում և թէ այս գուարճալի ազգի ներկայացումներին մէջ:» «Ուղիղ է որ Պարիզում միշտ ծիծաղում են», հարցրեց Կանդիտը: «Այո,—պատասխանեց արքան,—բայց ծիծաղում են կատաղութեան ծիծաղով. որովհետեւ այստեղ ամէն բանի վերայ դանգատում են քրքիշով, ամենանողկալի գործերը կատարում են քրքիշով:»

«Ո՞վ է տյա հաստափոր խոզը, որն այնքան վատաբանեց ինձ շարժող պիիեսան և ինձ այնքան բաւականութիւն պատճառող դերասանուհիներին:»

«Մա—ընթացիկ չարութիւնն է,—պատասխանեց արքան:»

հէնց նրանով է ապրում, որ հայհոյում է բոլոր պիեսներն և բոլոր գրքերը, նա ատում է ամենքին, ով որ յաջողութիւն է գտնում, ինչպէս ներքինիներն ատում են ամենքին, ով որ զուարճանում է. սա գրականական այն սողուններից մէկն է, որոնք սննդւում են ցեխով և թոյնով. սա մրոտող է: «Ի՞նչ բան է թուղթ մրոտողը». հարցրեց Կանդիտը. «Նա, ով որ ծնում է անպիտան գրքեր. սա Ֆրերոնն է», պատասխանեց արքան:

Կանդիտը Մարտինին ու Պերիգորցին խորհրդածում էին սանդուխների վրայ, որտեղով թատրոնից գուրս եկող հասարակութիւնն էր իջնում: «Թէ ևս վառւում եմ Կուլիգուլդին տեսնելու անհամբերութեամբ,—ասաց Կանդիտը,—այնուամենայնիւ կը ցանկանայի ընթերել օրիորդ Կլերոնի հետ, որովհետեւ նա ինձ շատ սքանչելի երևաց»: Արքան չհամարձակուեց մօտենալ օրիորդ Կլերոնին, որը ծանօթ էր միայն լաւ դասակարգի մարդկանց հետ: Նա մի ինչ որ տեղ հրաւիրած է այս երեկոյ—ասաց նա. բայց ես պատիւ կուեննամ ձեզ ներկայացնելու մի պատուարժան տիկնոջ, որտեղ դուք այնպէս կը ծանօթանաք Պարիզի հետ, որ կը կարծէք թէ ապրել էք նրա մէջ չորս տարի»:

Կանդիտը, որ բնականից հետաքրքիր էր, համաձայնուեց զնալ տիկնոջ մօտ, որ կհնում էր Սէնտ-Բնորէ արուարձանի ծայրում. այնտեղ խաղում էին փառաւոն թղթախաղը. տաններկու տխրադէմ քէթէներ ձեռներում բռնել էին մի-մի պրակ խաղաթուղթ—իրանց դժբախտութեան համարակարգը: Թագաւորում էր խորին լուռութիւն. քէթէները դէմքերը դժգոյն էր, իսկ բանկ բռնողներն անհանգիստ. տանտիկինը, որ նստած էր անգութ բանկբռնողի մօտ, հետևում էր շարժուն աչքերով դրած զրամներին և խիստ բայց քաղաքավարի ձևով բացանել էր տալիս խաղացողներին շատ շտապով ծալած պարոշները, ցոյց չտալով սակայն և ո՛ր մի նշան բարկութեան, իր յաճախողները կորցնելու երկիւղից: Տանտիկինն իրան ներկայացնում էր որպէս մարքիզուհի Պարօլինեակ: Նրա տաննհինգ ամեայ դուստրը խաղացողների թուումն էր և աչքի նշաններով նախադգուշացնում էր այս դժբաղդ մարդկանց արած խարդախութիւնների մասին, որոնք աշխատում էին մեղմացնել բաղդի դառնութիւնը: Երբ որ մօտան Պերիգորցի արքան, Կանդիտն ու Մարտինը, ոչ ոք չվերկացաւ տեղից, չբարևեց նրանց և մինչև անգամ չնայեց նրանց վրայ. բոլորն էլ զբաղուած էին իրանց խաղաթղթերով: Տիկին բարօնէսս Տունդեր-Տին-Տրոնկը շատ աւելի քաղաքավարի էր, մտածեց Կանդիտը:

Արքան ժողովուրդը և ականջին փսփսաց. նա վեր կացաւ տեղից, արժանացրեց Կանդիտին մի սիրելի ժպիտի. իսկ Մարտիրոսն մեծաշուք կերպով գլուխ խոնարհեցրեց և հրամայեց տալ Կանդիտին մի սեղան և մի պրակ խաղաթուղի^{*)}. նա հէնց առաջին երկու ձեռքում տարուեց յիսուն հազար ֆրանկ. դրանից յետոյ բոլորը ուրախ կերպով նստեցին ընթրիքի, զարմանալով Կանդիտի անտարբերութեան վրայ դէպի տարուած դրամը. պաշտակներէց մէկը միւսին ասում էին իրանց գոհիկ նկատողութիւնները.—«Մա անպատճառ անգլխական միւրդ կը լինի»: Ընթրիքը, ինչպէս Պարիզի ընթրիքները մեծ մասը, սկսուեց լոռթեամբ, յետոյ տեղի ունեցաւ ընդհանուր խօսակցութիւն, որի մէջ անկարելի էր որոշել խօսքերը, մեծ մասամբ անճոռնի հանաքները, բամբասանքները, մի քիչ քաղաքականութիւնից և մեծ մասը չարաբանութիւն. խօսեցին մինչև անգամ նոր գրքերի մասին: Կարդացէ՛ք դուք հարցրեց Պերիգորցի արքան, աստուածաբանութեան դոկտոր Գոշակի վիպասանութիւնը»: «Այո,—պատասխանեց մէկը, բայց ես չգարողացայ նրա վերջն առնել՝ Մեզնում անհեթեթ գրքերն անթիւ են, բայց եթէ բոլորն ի միասին վերցնենք, այնուամենայնիւ չեն հաւասարուիլ աստուածաբանութեան դոկտոր Գոշակի անմտութեան հետ: *» Ես այն աստիճան կշտացել եմ անհամար զգուշի գրքերից, որոնք ողորել են ամբողջ աշխարհքը, որ սկսել եմ խաղալ «սիարաւոն»: Իսկ ի՞նչ կա՛, սէք դուք աւագսարկաւագ Տրուբլէի խառնուրդի մասին, հարցրեց արքան: Ա՛խ, այդ ի՞նչ ձանձրալի մահկանացու է.—ասաց տիկին Պարոլինիակը,—ինչպէս հետաքրքրութեամբ նա բարդաբանում է այն ինչ որ բոլորին լավուց յայտնի է: Ի՞նչպէս ծանրակշիւ կերպով մեկնում է այն որ արժանի չէ ոչ մի ուշադրութեան. ի՞նչպէս տխմար կերպով իւրացնում է ուրիշի միտքը: Ի՞նչպէս փչացնում է նա այն ինչ որ ուրիշներից զողանում է: Ի՞նչ զգուշիւն է, բայց նա այլ ևս ինձ չի զգուհցնի. բաւական է աւագ սարկաւագի գրքից մի քանի երես կարդալ:

Սեղանին նստած էր գրականութեան մէջ հմուտ մի գիտնական: Նա հաստատեց մարքիզուհու խօսքերը: Սկսեցին խօսել ողբերգութիւնների մասին, տանտիկինը հարցրեց, թէ ինչո՞ւ մի քանի ողբերգութիւնների նայել կարելի է բայց կարդալ չի կարելի: Հմուտ գրականագէտը հիանալի կերպով բացատրեց,

*) Նա գրեց մի վատ շարադրութիւն հետեւեալ վերնագրով. Նամակներ մեր ժամանակի մի քանի շարադրութիւնների մասին: Նրան տուին արքայութիւն և նա աւելի առատ վարձատրուեց քան եթէ գրած լինէր «Օրինաց Հոգին» և վճռած լինէր գեղեցիկաւարի խնդիրը:

Թատերգութիւնը կարող է լինել մի քիչ հետաքրքիր, բայց չունենալ ոչ մի արժանատրութիւն. նա մի քանի խօսքերով ապացուցեց որ բաւական չէ մէջ տեղ բերել մի կամ երկու դրութիւններ, ինչպիսիք պատահում են վէպերի մէջ և միշտ հանդիսականներին հիացնում են. պէտք է միշտ մի նոր բան ասել, առանց մի տարօրինակ բան ասելու. պէտք է երբեմն խօսել բարձր նիւթերի մասին, բայց խօսել միշտ բնական կերպով. պէտք է գիտենալ մարդկային սիրտը և ստիպել նրան խօսելու. պէտք է լինել մեծ բանաստեղծ և միևնոյն ժամանակ պէտք է, որ Թատերգութեան մէջ ոչ մի գործող անձն բանաստեղծ չերևի, պէտք է գերազանց կերպով իմանալ լեզուն, դիտենալ կատարելապէս ուղիղ և ներդաշնակ գրել, բայց երբէք միտքը չզոհել հանգը տեղը բերելուն: Ով որ չի պահպանի այս բոլոր կանոնները կարող է գրել երկու-երեք կատակերգութիւն, որոնց կը ծափահարեն Թատրոնում, բայց երբէք չի դասուի լաւ գրողների շարքում. լաւ ողբերգութիւններ շատ քիչ կան. մի քանիսը լաւ գրուած և լաւ հանգատորուած տրամախօսութիւն (dialogue) են, միւսները քննցնող քաղաքական դատողութիւններ և կամ հակակրեւի չափազանցութիւններ, ոմանք էլ մոլեգին ցնդարանութիւններ բարբառոսական լեզուով, կցկտուր խօսակցութիւններ, երկար ներքողներ աստուծոներին, մարդկանց հետ խօսել չկարողանալու պատճառով, ստալոյ գասացուածներ և փքուռոյց ընդհանուր խօսքեր: Կանգիտն ուղադրութեամբ լսում էր այս դատողութիւնները, կազմեց բարձր կարծիք խօսողի վրայ. մարքիդուհին հոգ տարաւ նրան իր մօտ նստեցնելու: Նա թեքուեց դէպի տիկինը և համարձակուեց հարցնել շնչնջիւնով թէ ով է այս պարոնը որ այսպէս լաւ տանում է: «Մա գիտնական է,—պատասխանեց տանտիկինը.—նա երբէք թուղթ չի խաղում. աբբան բերում է նրան երբեմն ընթերցի. նա երևելի մասնագէտ է ողբերգութիւնների և դրքերի և ինքն էլ գրել է մի ողբերգութիւն, որին Թատրոնում շուացրել են և մի գիրք, որից իր գրավաճառի խանութից դուրս միայն մի օրինակ են տեսել, այն օրինակը, որ նա ինձ էր նուիրել»: Մեծ մարդ, ասաց Կանգիտը.—սա մի երկրորդ Պանգլոսն է»:

Կանգիտը դառնալով նրան ասաց. «Յարգելի պարոն, ճշմարիտ չէ՞ արդեօք որ ամէն բան դէպի լաւն է գնում ինչպէս նիւթական նոյնպէս և բարեյական աշխարհում, և որ ոչ մի բան ուրիշ կերպ չէր կարող լինել»: «Ներեցէք, յարգելի պարոն,—պատասխանեց նրան գիտնականը,—ես ամենեւին այդ կարծիքին չեմ.—ընդակառակը ես գտնում եմ որ մեր մէջ

ամեն բան թարս ու շիտակ չէ գնում, որ ոչ չոք չգիտէ ոչ իր տեղը, ոչ իր կոչումը, ոչ այն թէ ի՞նչ է անում և ոչ էլ այն, թէ ի՞նչ պէտք է անեն և բացի ընթրիքից, որը անցնում է բաւականին ուրախ և որտեղ ըստ երևոյթին համերաշխութիւն է տիրում, բոլոր մնացած ժամանակն անցնում է անլայել վիճաբանութիւններով. եանսինիսանհրը կուռւմ են մօլինիստաների հետ, պարլամենտը եկեղեցու հետ, հեղինակներն հեղինակների հետ, պալատականները պալատականներին, ֆինանսիստները՝ ժողովրդին, տղամարդիկը՝ կանանց և ռզգականներն ռզգականներին հետ. յաւիտենական կռիւ է»:

Կանդիտը պատասխանեց. Ես տեսել եմ աւելի վատ բաներ, բայց մի փրկիսոփա, որը յետոյ դժբաղդաբար կախաղան բարձրացաւ, ինձ ասում էր որ այս բոլորը գերազանց է, և որ այս բաները միայն ժողովուրդներ են պատկերի վրայ»։ «Ձեր այդ կախուելուն ծաղրելիս է եղել աշխարհը, ասաց Մարտինը, —այդ ժողովուրդները սարսափելի բծեր են»։ «Մարդիկն են բծեր գցում, —ասաց Կանդիտը, —բայց ուրիշ կերպ չի կարող լինել»։ «Ուրեմն այդ իրանց մեղքը չէ, ասաց Մարտինը. ճաղացողների մեծ մասը չէին լսում այս խօսակցութիւնը և խմում էին, Մարտինը դատում էր գիտնականի հետ, իսկ Կանդիտը պատմում էր տանտիկնոջն իր արկածներն»:

Ընթրիքից յետոյ մարքիզուհին տարաւ Կանդիտին իր առանձնասենեակը և նստեցրեց նրան բազմոցի վրայ. «Այսպէս ուրեմն դուք շարունակում էք խելացնոր կերպով սիրել օրիորդ Կունիգունդա Տունդիր-Տին-Տրօնկին. — Այո, տիկին,» պատասխանեց Կանդիտը. Մարքիզուհին նկատեց նրան քնքոյշ ժպտով. — Դուք պատասխանում էք ինձ, ինչպէս իսկական երկտասարդ վեստֆալացի. ֆրանսիացին ինձ կասէր. — «Ուղիղ է, ես սիրում եմ Կունիգունդին, բայց վախենում եմ, որ ձեզ տեսնելով դադարիմ նրան սիրելուց: «Ախ, տիկին, — ասաց Կանդիտը, — ես կը խօսեմ այնպէս, ինչպէս դուք կը հրամայէք. — Ձեր սէրը դէպի նա — ասաց մարքիզուհին — սկսուեց այն ըրպէից, երբ դուք բարձրացրիք նրա թաշկինակը. ես ցանկանում եմ որ դուք վերցնէք իմ սրունքի կապը. —» «Ի բոլոր սրտէ», ասաց Կանդիտն և վերցրեց. «Բայց ես ցանկանում եմ որ դուք նորից կապէք» ասաց տիկինը, և Կանդիտը նորից կապեց. «Դուք օտարական էք, — ասաց մարքիզուհին, — ես ստիպում եմ իմ Պարիզի սիրահարներիցս շատերին 15 ական օրով տանջուել, բայց ձեզ անձնատուր կը լինեմ հէնց առաջին գիշերը, որովհետեւ պէտք է հիւրասիրութիւն ցոյց

տալ մի վեստֆալացի երիտասարդին» Տեսնելով երիտասարդ օտարականի մատների վրայ երկու անգին աղամանդներ, գեղեցկուհին սկսեց այնպէս պարզաբար հիանալ նրանցով, որ Կանդիտի մատներից նրանք անցան մարքիզուհու մատները:

Վերադառնալով իր Պերիգորցի արքայի հետ, Կանդիտը զգաց խղճի խայթ Կունիզուհին դաւաճանելու պատճառով: Արքան ցաւակից եղաւ նրա վշտին, նրան քիչ բաժին հասաւ այն յիսուն հազարից, որ Կանդիտը տարուել էր և այն երկու աղամանդների արժողութիւնից, որոնք աւելի շուտ դուրս էին կորզած քան թէ ընծայուած: Նա ցանկանում էր աւելի շահուել Կանդիտի հետ ունեցած ծանօթութիւնից: Նա շատ խօսեց նրա հետ Կունիզուհի մասին, և Կանդիտն ասաց նրան որ ներողութիւն պէտք է խնդրի իր գեղեցկուհուց անհաւատարմութեան համար, երբ որ նրա հետ վենետիկում տեսանուեն:

Պերիգորցին կրկնապտկեց իր քաղաքավարութիւնն և ուշադրութիւնը. նա քնքշաբար մասնակից էր լինում ամէն մի բանի ինչ որ Կանդիտն խօսում էր, անում էր և պէտք է անէր:

«Ուրեմն,—ասաց նա Կանդիտին,—ձեր տեսակցութիւնը նրա հետ նշանակուած է վենիտիկիւմ:» «Այո, պարոն արքա,—ասաց Կանդիտը.—ինձ անհրաժեշտ է գնալ Կունիզուհի մօտ»։ և ոգևորւելով իր սիրոյ առարկայի մասին խօսելու զոհունակութեամբ, նա սովորականին համաձայն պատմեց այս նշանաւոր վեստֆալուհու հետ պատահած արկածների մի մասը: «Անկասկած օրիորդ Կունիզուհան,—ասաց արքան շատ խելացի է և գրում է ձեզ յափշտակիչ նամակներ»։ Սա երբէք նրանից նամակ չեմ ստացել,—ասաց Կանդիտը—որովհետեւ դէպի նա ունեցած սիրոյ համար դղեակից արտաքսուելով, չը կարողացայ նրան գրել. շուտով յետոյ իմացայ որ նա մեռել է, յետոյ գտայ նրան և դարձեալ կորցրի: Իսկ հիմա ուղարկեցի նրա մօտ երկու հազար հինգ հարիւր մղոն տարածութեամբ առանձին բանքեր, որից սպասում եմ պատասխանի: Արքան ուշադրութեամբ լսում էր և երևում էր որ ընկաւ մտածմունքի մէջ: Շուտով նա հրաժեշտ տուեց օտարականներին, քնքշաբար նրանց համբուրելով: Միւս օրը զարթելով, Կանդիտը ստացաւ նամակ հետեւալ բովանդակութեամբ:

«Թանկադին սիրեցեալդ իմ, անա արդէն ութ օր է որ ես այս քաղաքում հիւանդ ընկած եմ. ես իմացայ որ դուք այստեղ էք: Եթէ ես կարողանայի շարժուել, ես կը թռչէի դէպի ձեր զիրկը: Սա գիտեմ որ դուք անցել էք Բորդօյով. դո թողեցի այստեղ հաւատարիմ Կակամբօին և պառաւին,

որոնք պէտք է շուտով իմ յետևից դային: Բուէնոս—Այրենի նահանգապետն առաւ բոլորը ինչ որ ունէինք, թողնելով սակայն ինձ մօտ ձեր սիրտը: Եկէք, ձեր ներկայութիւնը կը վերադարձնի ինձ իմ կեանքը, եթէ միայն չեմ մեռնի ուրախութիւնից:»

Այս անսպասելի սիրտիւր նաւակը Կանդիտին աննկարագրելի հիացմունք պատճառեց, իսկ թանկագին Կանիգուէրի հիւանդութեան լուրն նորից գցեց նրան ծանր վշտի մէջ: Այս երկու զգացմունքներից ալեկոծուելով, նա հաւաքեց իր ոսկիներն և թանկագին քարերն և ուղևորուեց Մարտինի հետ այն հիւրանոցն, որտեղ գտնուում էր Կանիգուէրան: Նա մտնում է, դողդողալով յուզմունքից, նրա սիրտը բաբախում է. ձայնը կտրուում է. նա կամենում է բարձրացնել անկողնի վարագոյրը, ուզում է հրամայել որ ճրագ բերեն. «Ձանէք այդ բանը, առում է նրան հիւանդապահ կինը.—լոյսը նրան կը սպանի»: և նա շտապով ծածկում է վարագոյրը. «Միբելի Կանիգուէրա,—ասում է Կանդիտն լաց լինելով,—ի՜նչպէս էք դուք ձեզ զգում. եթէ դուք չէք կարող ինձ տեսնել, գոնէ խօսեցէք հետըս:» Նա չի կարող խօսել ասաց հիւանդապահ կինը: Այդ ժամանակ հիւանդը դուրս հանեց իր թխլիկ ձեռքը, որը Կանդիտը երկար ժամանակ ողողում էր արտասուքներով, և յետոյ լցնում է ձեռքը բրելիանտներով, թողնելով բացի դրանից բազկաթոռի վերայ մի տոպրակ ոսկի:

Այս հիացմունքների ժամանակ ներս է մտնում ժանդարմ Պիրոգորցի արքայի և մի խումբ ոստիկանութեան ղինուորներով: «Այս են ուրեմն այն երկու կասկածելի օտարականներն», ասում է նա և հրամայում իսկոյն բռնել և պատուիրում է իր քաջերին քալ տալ նրանց բանտը: «Էլ լորադօում այդպէս չեն վարուում օտարականների հետ», ասաց Կանդիտը: «Այժմ ես աւելի կը յարուիմ մանիքեցոց դաւանութեանը, քան թէ առաջ», ասաց Մարտինը: «Սակայն այս ռւր էք տանում մեզ, պատուելի պարոն, հարցրեց Կանդիտը: «Բանտ» պատասխանեց ժանդարմը:

Մարտինը ղինուելով իր սառնարիւնութեամբ, մտածեց որ մի խաբեբայ կին իրան Կանիգուէրի տեղն է դրել, և որ պարոն Պիրոգորցի աբբան խաբեբայ է, որ շտապել է օգտուելու Կանդիտի անփորձութիւնից, և ժանդարմը նոյնպէս խաբեբայ է, որից հեշտ է ազատիլը:

Կամենալով խոյս տալ դատի ենթարկուելուց և իսկական Կանիգուէրային տեսնելու փափագով տոգորուած, Կանդիտը Մարտինի խորհրդով իր միտքը լուսաւորելով, առաջարկեց Սեպտեմբեր, 1906.

Ժանդարմին երեք փոքրիկ աղամանդներ, իւրաքանչիւրը երեք հազար պիստոլ արժէքով: «Օ՛, ողորմած տէր,—ասաց այս ղօղանջող և որոտացող էակը.—թէկուզ կատարած լինէիք ամէն տեսակ ոճրագործութիւններ, բայց այնու ամենայնիւ դուք ամենաազնիւ մարդն էք աշխարհումս. երեք աղամանդներ, երեք հազար պիստոլ արժէքով իւրաքանչիւրը: Ողորմած տէր, ես ոչ թէ ձեզ բանտ կը տանեմ, այլ կեանքս պատրաստ եմ ձեզ համար զոհելու: Այստեղ ձերբակալում են ըլլոր օտարականներին. բայց ես ձեր գործը կը հոգամ. ես ունիմ եղբայր Դիէպլում, Նորմանդիայի մէջ. ես ձեզ կը տանեմ նրա մօտ և հիմէ դուք կարող էք տալ նրան մի քանի աղամանդներ, այն ժամանակ նա ձեր մասին ինձանից աւելի հոգս կը տանի:

«Ինչո՞ւ են ձերբակալում օտարականներին», հարցրեց Կանդիտը. այստեղ Պիրիգորցի արքան խառնուեց խօսակցութեան մէջ և ասաց: «Նրա համար որ մի խեղճ մարդ Արտուայից*) ականջ դրեց զանազան յիմարութիւնների, որը դրդեց նրան վախեցնելու մի պարոնի, ոչ այնպէս ինչպէս վախեցրին 1610 թ. մայիսին**), այլ ինչպէս 1594 թ. դեկտեմբերին***) և ինչպէս վախեցրել են ուրիշներին ուրիշ տարիներում և ուրիշ ամիսներում»:

Ժանդարմը պատասխանեց թէ բանն ինչումն է: «Ինչպէս է՞, բացականչեց Կանդիտը:—Ինչ գործեր են կատարում ժողովրդի մէջ, որը միշտ երդում է և պարում: Ինչպէս շուտով դուրս գամ այս երկրից, որտեղ անմիտները զայրացնում են վագրերին: Իմ հայրենիքում ես տեսել եմ արջեր, իսկ մարդիկ միմիայն էլլորագոյում: Ձեռքը Աստծոյ, պարոն ժանդարմ, տարէք Վենետիկ, որտեղ ես պէտք է սպասեմ Կունիգուդին»: «Ես կարող եմ ձեզ տանել միմիայն Նորմանդիա», պատասխանեց ժանդարմը: Նա հրամայեց նրա շղթաները քանդել, ասելով որ սխալուել է, և ուղարկելով զինուորներին, տարաւ Մարտինին և Կանդիտին Դիէպլ և Թողեց նրանց իր եղբօր մօտ: Մի փոքրիկ հոլլանդական նաւ կանգնած էր նաւահանգիստում: Նորմանդացիները ուրիշ աղամանդների շնորհիւ դարձաւ աշխարհիս մէջ ամենապատրաստակամ մարդը, նա նստեցրեց Կանդիտին և նրա մարդկանցը նաւի վրայ, որ գնում

*) Դամէէն (Կեօշնի հրատ.)

**) 14 Մայիսի 1610 Բավելիակն սպանեց Հենրիխ IV (Քր. հրատ.)

***) Ժան-Շատէյի անձնաս փորձը նոյն թագաւորի կեանքի դ'մ Քր. հրատ.)

էր Անգլիա—դէպի Պորտսմուտ։ Սա վենետիկի ճանապարհից դուրս էր, բայց Կանդիտին թւում էր, որ դժողբից է ազատուել և նա սպասում էր ամենաառաջին դէպքում ուղղեցորդուել վենետիկ։

ԳԼՈՒԽ XXIII

«Ո՞վ Պանգլոսս, Պանգլոսս, ո՞վ Մարտին, Մարտին. ո՞վ իմ թանկագին Կունիգունդա։ Ի՞նչ է ուրեմն այս աշխարհը։ Ասում էր Կանդիտն հոլլանդական նաւի վրայ, «Մի անմիտ և զգուշի բան», պատասխանեց Մարտինը։ «Դուք Անգլիայի հետ ծանօթ էք. միթէ այնտեղ էլ նոյնպէս յիմար են ինչպէս և Ֆրանսիայում»։ «Այնտեղինը ուրիշ տեսակ յիմարութիւն է, —պատասխանեց Մարտինը։—Դուք գիտէք, որ այս երկու ազգերը կուռում են իրար հետ մի քանի դեսեատին ձիւնապատ տեղի համար Կանադայում և ծախսում են այս փառաւոր պատերազմի վրայ չափից դուրս աւելի շատ քան թէ ամբողջ Կանադան արժի։ Իմ ունեցած դուզնաքեայ գիտութիւններս թոյլ չեն տալիս ինձ ճշտութեամբ վճռելու թէ այս երկու երկրներից որի մէջ խելագարներ չատ կան. միայն գիտեմ, որ այդ մարդիկը, որոնց պէտք է տեսնենք, սարսափելի զայրացկոտ են»։

Այսպէս խօսակցելով նրանք հասան Պորտսմուտ։ Ամբոխը լցրել էր ամբողջ ափը, և հետաքրքրութեամբ նայում էր աչքերը կապած մի գեր մարդու վրայ, որը չորս շաբաթ էր մի զինուորական նաւի տախտակամածի վրայ։ Նրա հանդէպ կանգնեցրած չորս զինուորները հրացաններն արձակեցին նրա ճակատին—իւրաքանչիւրն հանդարտութեամբ երեք-երեք զնդակ մտցնելով նրա գանգի մէջ»։

Ամբոխը ցրուեց, շատ գոհ տեսարանից։ «Այս ի՞նչ է կատարում, ասաց Կանդիտը.—այս ձր դէն է որ ամենուրեք տիրապետում է»։ Նա հարցրեց թէ ո՞վ էր այն հաստմարդը, որին այդ բոպէին այնպիսի հանդիսով սպանեցին։ «Սա մի ծովապետ էր», պատասխանեցին նրան։ «Ի՞նչ բանի համար սպանեցին այդ ծովապետին»։ «Նրա համար,—պատասխանեցին նրան,—որ նա քիչ մարդ սպանել տուեց. նա կուռում էր Ֆրանսիային»։

* Մովսէս Բինգը. պ. Վոլթերը չէր ճանաչում նրա և ամեն միջոց զօրժ զրեց նրան ազատելու համար։ Նրան միատեսակ զգուշի էին ինչպէս քաղաքական նոյնպէս և աստուածաբանական անգթութիւնները. նա գիտէր որ Բինգը գոհ զնաց անգլիական միլիտարների փառասիրութեան, որւնք ցանկանում էին իրանց զիրքը պահպանել։

սիական ծովապետի հետ, և դառել են որ նա բաւականաչափ մօտ չի գնացել նրան»։ «Բայց—ասաց Կանդիտը—չէ՞ որ Ֆրանսիական ծովապետն էլ նոյնպէս չէր մօտեցել անգլիականին, ինչպէս և անգլիականը Ֆրանսիականին»։ «Անշուշտ,—պատասխանեցին նրան,—բայց այստեղ աւելորդ չեն համարում երբեմն սպանել մի ծովապետին, միւսներին քաջալերելու համար»։

Կանդիտն այնպէս շշուել էր և այնքան զայրացել էր այն բաներից ինչ որ տեսել էր և ինչ որ լսել էր, որ չը կամեցաւ մինչև անգամ ափ գուրս գալ և հենց տեղն ու տեղը պայմանաւորեց հողանդական նաւի կապիտանի հետ (ենթարկելով իրեն կողոպտուելու վտանգին, ինչպէս Սուրենսմուտ) առանց դանդաղելու նաւել Վենետիկ։

Կապիտանը երկու օրից դուրս եկաւ Նաւեցին Ֆրանսիական ափերով, անցկացան Լիսաբոնի դէմից, որտեղ Կանդիտը սարսուռ զգացւոյ Նաւը մտաւ ջրանցքը և Միջերկրական ծովը և վերջապէս հասաւ Վենետիկ։ Փառք Աստուծոյ,—ասաց Կանդիտը, գրկախառնելով Մարտինին.—այստեղ դարձեալ կը տեսնեմ գեղեցիկ Կունիգունդին։ Ես հաւատում եմ Կակամբօին, ինչպէս ինքս ինձ։ Ամէն բան լաւ է, ամէն բան գնում է գեղեցիկ, ամէն բան գնում է այնքան լաւ, որ աւելի չի կարելի պահանջել։

ԳԼՈՒԽ XXIV

Վենետիկ գալով նա իսկոյն սկսեց որոնել Կակամբօյին բոլոր գինեւաններում, սրճարաններում և հասարակաց տներում և ոչ մի տեղ նորան չէր գտնում։ Նա ամեն օր ուղարկում էր բոլոր նորեկ նաւերն ու նաւակներն նայելու Կակամբօն չէր երևում։ «Ի՞նչպէս,—ասաց Կանդիտը Մարտինին.—ես կարողացայ Սուրենսմուտից Բորդօ գնալ, Բորդօից Պարիզ, Պարիզից—Դիպլ, Դիպլից—Պորտսմուտ, նաւեցինը Պորտուգալիայի և Իսպանիայի ափերի մօտով, անցանք Միջերկրական ծովը, արդէն մի քանի ամիս է Վենետիկում ենք,—բայց գեղեցիկ Կունիգունդական չկայ ու չկայ։ Նրա փոխարէն ինձ պատահեց մի կեղտոտ անառակուհի և պերիգորցի արքան։ Կունիգունդան երևի մեռել է և ինձ էլ մնում է միայն մեռել։ Ա՛խ, լաւ կը լինէր որ ես մնայի երկրային դրախտում, էլ դորադօյում, քան թէ վերադառնայի այս անիծուած Եւրոպան։ Այո, դուք ճշմարիտ էք իմ թանկագին Մարտին, այստեղ ամէն—ինչ խաբարայութիւն է, ամէն—ինչ չարութիւն»։

Նա ընկաւ մոայլ մտածմունքների մէջ և ամենևին չէր մասնակցում «alla moda» օպերային և ոչ բարիկենդանի միւս ուերախութիւններին. ոչ մէկն մի ժազաղափ անգամ նրան չէր գայթակղեցնում: Մարտինն ասաց նրան: «Մական ինչքան պարզամիտ մարդ էք եղել: Դուք երևակայում էք, որ ձեր մետիսը գրպանում հինգ-վեց միլիօն ունենալով կը գնայ աշխարհի միւս ծայրը որոնելու ձեր սիրուհուն և կը բերի Վենետիկ ձեզ յանձնելու: Նա իրան կը վերցնի, եթէ գտած լինի, իսկ եթէ ոչ, մի ուրիշին կաննի: Խորհուրդ եմ տալիս ձեզ մօռանալ թէ ձեր Կակամբօ ծառային և թէ ձեր Կունդուլուզա սիրուհուն:» Մարտինի խօսքերը մխիթարական չէին: Կանդիտի վիշտը քանի գնում մեծանում էր, իսկ Մարտինը չէր դադարում ապացուցանելու, որ երկրի վերայ շատ քիչ առաքինութիւն և շատ սակաւ բաղդաւորութիւն կայ. գուցէ բացի Էլ-Գորադօից, որտեղ ոչ ոք չի կարող մտնել:

Վիճակով այս երեկի առարկայի մասին և սպասելով Կունդուլուզային, Կանդիտը տեսաւ սուրբ Մարկոսի հրապարակի վերայ մի երիտասարդ տէատինցու, որ կանգնած էր թև-թևի մի աղջկայ հետ: Տէատինցին մի թարմ, թխլիկ, հաստ ու պինտ աբեղայ էր, նա ունէր կենդանի աչքեր, ինքնավստահ կերպարանք և համարձակ քայլուածք: Աղջիկը շատ գեղեցիկ էր և մի ինչ որ երգ էր երգում. նա նայում էր իր տէատինցուն սիրավառ աչքերով և մերթ ընդ մերթ կսմթում էր նրա հաստ թշերը: «Համաձայնուեցէք,—ասաց Կանդիտը Մարտինին, որ սրանք գոնէ բաղդաւոր են»:

Մինչև այժմ ես հանդիպում էի բոլոր մարդաբնակ երկրներում, բացի Էլ-Գորադօից, միմիայն դժբախտների. բայց նայեցէք այս աղջկան և այս տէատինցուն. գրազ կը գամ, որ սրանք ամենաբաղդաւոր էակներն են:» «Իսկ ես կը երաշխաւորեմ որ ոչ, ասաց Մարտինը: «Հրաւիրենք նրանց ճաշելու,—ասաց Կանդիտը,—և դուք կը տեսնէք, թէ իրքան եմ արդեօք ես սխալուում»:

Նա մօտեցաւ, բարեկց նրանց և հրաւիրեց իւր մօս կապելիօն ճաշի, տյսինքն մականոն, լոմբարդական կաքաւներ, ձկնկիթ ուտելու և ժօնտէ պուլչիանօի, լակրիմիրիստի, Կիպրոսի և Սամօսի գինիների խմելու: Աղջիկը կարմրեց, տէատինցին ընդունոց նրա առաջարկութիւնը, և աղջիկն հետեւեց նորան, նայելով Կանդիտի վրայ արտասուալից աչքերով, զարմանքով և յուզմունքով: Մտնելով Կանդիտի սենեակը, նա ասաց. «Մի՞թէ, պարոն Կանդիտ, դուք չէք ճանաչում Պակետտին» Այս խօսքերի վրայ, Կանդիտը, որ մինչև այժմ նրա

վրայ ուշադրութիւն չէր դարձրել, որովհետեւ մտածու
այն Կունիգզոնդի վրայ, դարձաւ դէպի նա. «Աւաղ, խեղճ
աղջիկ, ուրեմն այդ դուք էիք դոկտոր Պանգլոսսին գցել այն
դրութեան մէջ, ինչպէս որ ես նրան գտայ»:

«Աւաղ, պարոն Կանդիտ, ես էի,— պատասխանեց Պա-
կեսան.— ես տեսնում եմ որ ամեն բան ձեզ յայտնի է: Ես իմա-
ցայ, այն բոլոր զարհուրելի դժբախտութիւնների մասին, որ
պատահել է տիկին Բարոնեսսի և գեղեցիկ Կունիգզոնդի տանը:
Հաւատացնում եմ ձեզ, որ իմ վիճակս դրանից պակաս ողբա-
լի չէր: Այն ժամանակ երբ դուք ինձ ճանաչեցիք, ես բոլորո-
վին անմեղ էի: Մի ֆրանսիական կրօնաւոր, իմ խոստովանա-
հայրս, հեշտութեամբ ինձ գայթակղեցրեց, Հետևանքը զար-
հուրելի էր. ես ստիպուած էի թողնել ամբողջ այն դէպքից յե-
տոյ, երբ թարոնը արտաքսեց ձեզ յետոյքիդ ուժեղ կի-
ցեր տալով: Եթէ մի հմուտ բժիշկ չլիցճար ինձ վրայ, ես կը
մեռնէի: Մի քանի ժամանակ ես շնորհակալութեան զգացմուն-
քից դրդուած դարձայ նրա սիրունին: Նրա կինը մի կատա-
ղի խանդոտ կին էր և ամեն օր անխղճաբար ծեծում էր ինձ,
նա կարճ խօսքով մի ֆուրբա էր: Բժիշկը բոլոր մարդկանցից
ամենամոռնուն էր. իսկ ես ամենամաքաղղը բոլոր էակնե-
րից, որովհետեւ ինձ ծեծում էին մի մարդու պատճառով որին
ես չէի սիրում: Բայց գիտէք պարոն Կանդիտ, քմահաճոյ կնոջ
համար որքան վտանգաւոր է բժիշկի ամուսին լինելը: Կնոջ
վարմունքից բժիշկը համբերութիւնից դուրս գալով, մի ան-
գամ նրան տուեց թեթեւ մրսելու դէմ մի այնպիսի զօրիղ դեղ,
որ երկու ժամից յետոյ կինը մեռաւ սարսափելի ջղաձգու-
թիւններով: Տիրուհու ազգականները սիրոջս դէմ քրէական
դատ բաց արին, նա փախաւ, իսկ ինձ բանտարկեցին: Իմ ան-
մեղութիւնը ինձ չէր ազատի, եթէ ես մի քիչ գեղեցիկ չլինէի:
Դատաւորն արձակեց ինձ այն պայմանով որ ինքը բռնի բժիշկի
տեղը: Շուտով ես դուրս քշուեցի դատաւորի միւս սիրունուց
և արտաքսուեցի ոչ մի վարձատրութիւն չստանալով և ստի-
պուած հղայ շարունակել այս զգուշի արհեստը, որը ձեզ
տղամարդոցը երևում է այնքան դուրեկան, իսկ մեզ համար
աղքատութեան մի ահադին անդունդ է: Ես ուղևորուեցի Վե-
նետիկ արհեստս բանացնելու: Ա՛խ, պարոն Կանդիտ, եթէ
դուք կարողանայիք երևակայել, թէ ինչ ասել է ստիպուած լի-
ռել փայփայելու քաւթաւ վաճառականին, փաստաբանին, ա-
բեղային, նաւաստուն և վանահօրն, կնթարկուել ամեն տեսակ
վիրաւորանքի և անպատուութեան, յաճախ լինել անհրաժեշտ
կարիքի մէջ քրէհով վերցնելու մի շրջագգեսա, որ յետոյ մի

որևէ այլանդակ հրէշ բարձրացնի ու շուռ տայ: Յաճախ պատահում է, որ այսօր մէկն ընծայում է մի բան, իսկ վաղը մի ուրիշը կողանում է: Շատ անգամ ստիպուած ես լինում ոտիկանների ձեռքից ազատուելու համար փրկանք տալ: Իսկ ապագայում նպաստւում է սարսափելի ծերութիւնը, հիւանդանոցը և փսեացի վրայ մեռնել: Ընդունեցէք որ ես աշխարհումս ամենադժբաղդ արարածներից մէկն եմ:

Պակետտան, տուանձնասենեակում նստած, այսպէս բաց էր անում իր սիրտը Մարտինին բարի Կանդիտի ներկայութեամբ, որը ասաց Կանդիտին. «Տեսնում էք, զբաղի կէսը ես արդէն տարել եմ»:

Այդ ժամանակ եղբայր ժերօֆլէն նստած էր սեղանատանը և սպասելով ճաշին դարեջուր էր կոնծում: «Ապա էս ինչպէս է որ, ասաց Կանդիտը Պակետտին.— երբ ես ձեզ պատահեցի դուք այնպէս գոհունակ և ուրախ կերպարանք ունէիք: Դուք երգում էիք և փաղաքշում տէատինցուն այնպիսի անկեղծ քնքշութեամբ: Դուք երեւցաք ինձ այնքան բաղբաւոր, լայց գուրս է զալիս որ ձեզ համարում էք դժբաղդ:—Ախ, պարոն Կանդիտ,—պատասխանեց Պակետտն,—հէնց այս արհեստի ամենազլխաւոր անախորժութիւններից մէկն էլ դրանումն է կայանում: Երեկ մի սպայ կողոպտեց և ծեծեց ինձ, իսկ այսօր ես պէտք է ուրախ երևիմ, որ դուր գամ կուսակրօնին»: Կանդիտը չկամեցաւ այլևս նրան լսել. նա խոստովանուեց որ Մարտինն ուղիղ էր ասում: Նստեցին սեզան Պակետտի և տէատինցու հետ. ճաշը բաւական ուրախ էր և վերջում ըստով բացուեցին և սկսեցին խօսել անկեղծօրէն. «Հայր սուրբ,—ասաց Կանդիտն արեղային, ինձ թւում է որ դուք նախանձելի վիճակ ունիք. առողջութիւնը փայլում է ձեր դէմքի վրայ և բաղբաւորութիւնը արտացոլանում է նրանից, գուարճանալու համար դուք ունիք ամենագեղեցիկ աղջիկ, և ըստ երևոյթին բոլորովին գոհ էք տէատինցու վիճակով»:

«Ախ, յարգելի պարոն, ես կը ցանկանայի որ բոլոր տէատինցիները գետինն անցնէին,—պատասխանեց ժերօֆլէն.—Ես հարիւր անգամ մտադրուել եմ կրակ տալ վանքը և ընդունել թուրքի հաւատ: Երբ ես տասնէհինգ տարեկան էի, ծնողներս ինձ ստիպեցին վրէս գցել այս ատելի փերոնը, որ թողնեմ բոլոր կարողութիւնս անիծուած մեծ եղբորս, զրոյդ տանի նրան: Նախանձը, կազն ու կռիւր թագաւորում են մեր վանքում: Ուղիղ է, ես իմ կեանքումս ասել եմ մի քանի վատ քարոզներ, որոնք ինձ մի քիչ դրամ բերեցին, բայց նրանց կէսը գողացաւ փոքրաւորս, իսկ մնացածը ես ծախում եմ աղ-

ջկները վրայ. բայց երբ ես երեկոյեան վանք եմ մտնում, ես պատրաստ եմ գլուխս պստին խփելով ջնջխել, և ճիշտ միևնոյն են զգում իմ բոլոր միաբանակից եղբայրներս»

Մարտինը դառնալով Կանդիտին ասաց իր սովորական հանգարտութեամբ. «Դէհ, ահա ես ամբողջ դւրագը տարայ» Կանդիտը տուեց երկու հազար պիաստր Պակետտին և հազար պիաստր հայր Ժէրօֆլէին: «Հաւատացնում եմ ձեզ,—ասաց նա,—որ սրանով նրանք բաղդաւոր կը լինեն» «Ձը կարծեմ,—ասաց Մարտինը.—կարելի է այս պիաստրները նրանց աւելի դժբախտացնեն» «Ի՞նչ դառնալու է դառնայ,—ասաց Կանդիտը.—բայց ինձ մի բան մխիթարում է. ես տեսնում եմ, որ յաճախ պատահում ես մարդկանց, որոնց ամենեկին չես սպասում, թէ կարող ես պատահել. իմ կարմիր ոչխարս և Պակետտին գտնելուց յետոյ շատ հաւանական է որ գտնեմ և իմ Կունիգունդին» «Ի՞ սրտէ ցանկանում եմ,—ասաց Մարտինը,—որ նա ձեզ բաղդաւորեցնի, բայց սաստիկ կասկածում եմ» «Ի՞նչ խտասիրտ էք դուք», ասաց Կանդիտը: «Նրանից է որ բաւականին ապրել եմ», պատասխանեց Մարտինը: Բայց նա յեցէք գոնդոլիերներին—ասաց Կանդիտը.—նրանք շարունակ երգում են» «Բայց դուք չէք տեսնում նրանց տանը, իրանց կանանց և երեխաների հետ:—Իօժն ունի իր ցաւերը, գոնդոլերներն՝ իրանցը:

Թէև ճշմարիտ, ընդհանրապէս վերցրած, գոնդոլիերների վիճակը դօժերի վիճակից լաւ է. բայց զանազանութիւնն այնքան աննշան է, որ խօսել անգամ չարժի»

«Պոկոկուրանտէ սենատորը, որը ապրում է Բրէնտի վրայ գտնուած այս հիանալի պալատում, մարդավարի ընդունում է օտարականներին. ասում են, որ այս մարդը ոչ մի վիշտ չէ կրել,—ասաց Կանդիտը: «Շատ կը ցանկայի տեսնել այդպիսի մի հազուագիւտ աբարած», ասաց Մարտինը: Կանդիտն իսկոյն ուղարկեց Պոկոկուրանտէի մօտ, թոյլտուութիւն խնդրելու հետեւալ օրը նրան ներկայանալու:

ԳԼՈՒԽ XXV.

Այցելութիւն վենետիկեցի վաճառական սինեօր Պոկոկուրանտէին:

Կանդիտն ու Մարտինը նստեցին գոնդոլ և Բրէնտի վերայով մօտեցան ազնուազարմ Պոկոկուրանտէի պալատին: Նրա գեղեցիկ այգիներն զարդարուած էին մարմարիօնէ արձաններ-

րով, պալատը շինած էր գերազանց ճարտարապետութեամբ: Տանտէրը, վաթսուոն տարեկան մի բարսափելի հարուստ մարդ, ընդունեց երկու հետաքրքիր հիւրերին շատ քաղաքավարի, բայց առանց որևէ նախապատրաստութեան, որը Կանդիտին շփոթեցրեց, բայց Մարտինին դուր եկաւ:

Երկու գեղեցիկ, մաքուր հագնուած աղջիկներ մատուցին շոկոլադ, որը հիանալի փրփրում էր: Կանդիտը առիթը բաց չթողեց գովելու նրանց գեղեցկութիւնը, դիւրասպասութիւնը և ճարպիկութիւնը: «Բարի արարածներ են,—ասաց սենատոր Պոկոկուրանտէն.—ես երբեմն նրանց ինձ հետ պարկեցնում եմ անկողնուս, որովհետեւ ինձ սարսափելի ձանձրացրել են քաղաքի տիկիներն իրանց հաճոյասիրութեամբ, խանդոտութեամբ, հպարտութեամբ, դատարկաբանութեամբ, հպարտութեամբ յիմարութեամբ, սոնէտներով և բանաստեղծութիւններով, որ կամ պէտք է ինքզ զրեւ կամ ուրիշին պատուիրեւ նրանց համար զրելու, սակայն այս երկու աղջիկն էլ սկսել են ինձ ձանձրացել»:

Ընթրիքից յետոյ, զբօսնելով երկար սրահում, Կանդիտը յափշտակուեց մի քանի պատկերների գեղեցկութեամբ: Նա հարցրեց թէ ի՞նչ շկոլայի են պատկանում առաջին երկու պատկերը: «Նրանք Ռափայէլինն են,—ասաց սենատորը.—ես մնափսուութիւնից դըդուած գնեցի սրանից մի քանի տարի առաջ շատ թանկ գնով.... Ասում են սրանից աւելի գեղեցիկ պատկերներ Իտալիայում չկան. բայց նրանք ինձ դուր չեն գալիս. գոյների դասաւորութիւնը սաստիկ մռայլ է, ձևերը բաւականաչափ չեն բոլորակացրած և համարեա չեն պատկերանում. զգեստաւորութիւնը սակաւ է, ընդհանրապէս կարծես գործած լինի: Մի խօսքով ինչ ուզում են ասեն, ես նրանց մէջ չեմ գտնում բնականին ճշգրիտ նմանողութիւն: Իսկ ինձ կարող էր դուր գալ միայն այնպիսի պատկեր, որին ես կարողանայի իսկական բնականի տեղ ընդունել. այդպիսի պատկերներ չկան: Ես շատ պատկերներ ունիմ, բայց այլ ևս ես նրանց վրայ չեմ նայում: Մինչև ճաշի նստելը, Պոկոկուրանտէն հրամայեց իրան մի կոնցերտ տալ: Կանդիտին երաժշտութիւնը շատ հիանալի երևաց: «Այս աղմուկը,—ասաց Պոկոկուրանտէն,—կարող է ամենաշատը կէս ժամ զուարճացնել, բայց նրանից աւելը մարդու ձանձրացնում է, թէև ոչ ոք այդ բանը չի խոստովանում: Ներկայումս երաժշտութիւնը դառել է դժուար ևղանակներ դուրս բերելու մի արուեստ, իսկ այն, ինչ որ միայն դժուար է, շուտով մարդու ձանձրացնում է»:

«Կարելի է օպերան ինձ դուր գար, բայց խեղճերին

զօռ տալով նրան մի անճոռնի բան են դարձրել, որը գրգռուած է զայրոյթաւ թող ցանկացողները աչքէ անցնեն վատ ողբերգութիւններն հանդերձ երաժշտութեամբ, որտեղ բոլոր տեսարանները միայն նրա համար են բերուած, որ խելքը փշած տեղը մի բանի յիմար բան երգեն, որոնցով դերասանուհին կարողանայ պարծնեալ իր կոկորդով թող, ով կարող է, խելաթոց լինի յափշտակութիւնից լսելով մի որեւէ կոտած դերասանի երգեցողութիւնը Կեսարի կամ Կատոնի դերում, նայելով թէ ինչպէս է նա կոտորուելով քաջ զալիս բեմի վրայ։ Իսկ ես վաղուց եմ հրաժարուել այս տխմար բանից որը ներկայումս Իտալիայի փառքն է համարուում և որի համար թագաւորներն այնքան թանկ են վճարուած։ Կանգիտոն. սկսեց վիճել այս բանի մասին միայն շատ համեստ կերպով։ Մարտինը բոլորովին համակարծիք էր սենատորի հետ։

Նստեցին սեղան և փառաւոր ճաշից յետոյ, անցան գրադարան։ Կանգիտը տեսնելով Հոմերոսի շարադրութիւններն հիանալի կազմով, գովեց նորին գերազանցութեան ճաշակը։ «Այս գիրքն,—ասաց նա—Գերմանիայի առաջին փիլիսոփայ մեծ Պանզլոսսի բերկրանքն էր»։ «Է՛հ,—ասաց սառն կերպով Պոկոկուրանտէն,—նա ինձ բերկրութիւն չի պատճառում, ինձ էլ ուզում էին համոզել, որ նրա ընթերցումը զուարճութիւն է պատճառում, բայց այս անվերջ պատերազմներն, մէկը միւսի նման, այս աստուածներն, որ միշտ գործում են և բոլորովին ոչինչ չեն անում, այս Հեղինէն, պատերազմի գլխաւոր պատճառն, այն ինչ ամենաչնչին դեր խաղացողը, այս Տրոյան, որ պաշարում են և չեն կարողանում առնել,—այս բոլորը ինձ մի մեռելային ձանձրութեան մէջ գցեցին»։

Ես հարցրի գիտնականներին, թէ այդ ընթերցանութիւնը ձանձրացնո՞ւմ է նրանց, ինչպէս և ինձ, և բոլոր անկեղծ պատասխան տուողներն խոստովանում էին, որ յիբաւի այդ գիրքը քնիցնում է, բայց անհրաժեշտ է այդ գիրքն ունենալ գրադարանում, որպէս հնութեան յիշատակ, այնպէս ինչպէս պահում են ժանգոտած, գործածութիւնից դուրս եկած դրամներն։

«Մի՞թէ ձերդ գերազանցութիւնը Վիրգիլիոսի մասին էլ նոյն կարծիքին է։—Հարցրեց Կանգիտը։ Ո՛չ,—պատասխանեց Պոկոկուրանտէն,—ես համաձայն եմ, որ Էնէիդի երկրորդ, չորրորդ և վեցերորդ գրքերը հիանալի են, բայց նրա բարեպաշտ էնէյը, ուժեղ Կլօանտը և Ախատ բարեկամը, փոքրիկ Աքա-նիոսը, յիմար լատին թագաւորը, քաղքենուհի (мещанка) Ամատան և անտանելի Լաւինիան, ձանձրալի և անալի գրուած-

քի գեղեցիկ օրինակներ են: Մէջ էլի Տասսը աւելի լաւ է, և նոյնպէս Արիօստի քնեցնող հէքիաթները»:

«Համարձակում եմ հարցնելու ձերդ գերազանցութիւնից, —ասաց Կանդիտը,—ինչքան է դուր գալիս ձեզ Հորացիօն»:

«Այո, նրա մէջ՝ պատահում են ուղիղ նկատողութիւններ,—ասաց Պոկոկուրանտէն,—որոնցով աշխարհիկ մարդը կարող է օգտուել. արտայայտուած լինելով հակիրճ և եռանդոտ ոտանաւորներով, նրանք իրանց իրանց մտաբերում են, բայց ինչ մի լաւ բան է նրա՝ ճանապարհորդութիւնը դէպի Բրինդիզի կամ նրա հիւսիսային ճաշի նկարագրութիւնը և ջիգիւրների կոպիտ վէճը, այն է մի ինչ որ Ռուպիլի, որի խօսքերը ժահրով լիքն է մի ուրիշ անհատի հետ, որի հայնոյանքներն էին ինչպէս քացալու Ես ամենամեծ զղուանքով կարդացի նրա կոպիտ ոտանաւորները պառաւանդի և կախարդուհիների դէմ գրուած, և միթէ կարող են դուր գալ մարդու այնպիսի խօսքեր ինչպէս նրա խօսքերը իր բարեկամ Մեկենասին, թէ նրա բարձր ճակատը կը դիպէի երկնային լուսաւորներին, եթէ բարեկամը նրան բանաստեղծ խոստովանի: Յիմարներն յափշտակում են ամէն բանով ինչ որ գրում է նշանաւոր հեղինակը. իսկ ես միայն կարդում եմ իմ բաւականութեան համար և սիրում եմ միայն այն ինչ որ ինձ դուրեկան է»:

Կանդիտը, որ մանկութիւնից վարժեցրած էր ոչ մի բանի մասին սեպհական կարծիք չունենալու, սաստիկ զարմացաւ իր բոլոր լսածների մասին: Բայց Մարտինը գտնում էր Պոկոկուրանտէի մտքերը բաւականին ուղիղ:

«Բայց ահաւասիկ ծիցերօնը,—ասաց Կանդիտը,—ես համոզուած եմ որ այս մեծ մարդու արտադրութիւնները դուք միշտ զուարճութեամբ կարդալիս կը լինէք»:

«Ընդհակառակը, ամենեւին չեմ կարդում,—իմ ինչ գործն է թէ նա պաշտպանում է Թաբրիկն կամ Կլուէնցին: Ես առանց այն էլ շատ փաստեր ունիմ վճռելու. ես կը գերադասէի պարապել նրա փիլիսոփայական շարադրութիւնով, բայց տեսնելով որ նա ամէն բանի մէջ կասկածում է, եզրակացրի, որ իմ գիտցածը նրանից պակաս չի, և կարող եմ տգէտ մնալ առանց կողմնակի օգնութեան ևս»:

—Քսանէչորս հատոր ժողովածու գիտութեանց ճեմարանի.—դոչեց Մարտինը.—է, կարելի է այստեղ մի պետքական բան լինի»:

«Կը լինէր մի բան, եթէ միայն այս զաւզէկութեան հեղինակներից գոնէ մէկը հնարէր, թէ ինչպէս շինել գնդասեղներ, բայց այս բոլոր գրքերը լցուած են դատարկ համակարգութիւններով և նրանց մէջ վճռական կերպով կարելի է տեսել, որ ոչ մի օգտակար բան չկայ»:

«Ի՞նչ բազմաթիւ թատրոնական պիեսներ կան,—ասաց Կանդիտը.—իտալական, իսպանական, ֆրանսիական...»—Այո, ասաց սենատորը,—այստեղ երեք հազար հատ կայ, բայց լաւերը երեք դիւթին էլ չեն լինի... Իսկ ինչ վերաբերում է այս քարոզների հաւաքածուին, ճշմարիտն եւ ասում, որ սըրանք բոլորն միասին Սենեկի մի երեսը չարժին. իսկ այս աստուածաբանութեան հաստափոր հատորներն իհարկէ ոչ ոք և ոչ մի անգամ չի բաց արել»։

Մարտինը տեսաւ անդլիական գրքերով լիք շարուած դարակները, «հարծում եմ ասաց նա,—հասարակապետականին պէտք է դուր գան այդ գրքերը, նրանք գրուած են այնքան ազատ»։ «Այո,—պատասխանեց Պոկոկուրանտէն,—լաւ բան է զրել այն ինչ որ մտածում ես. սրանումն է կայանում մարդուս գլխաւոր արժանաւորութիւնը։ Մեզնում իտալիայում գրում են միայն այս ինչ որ չէին մտածել. Կեսարների և Անտոնինների հայրենիքում ոչ ոք չի համարձակուած մի միտք արտայայտել առանց վարդապետի թոյլտուութեան։ Ես կը յարգէի անդլիական տաղանդներն ոգևորող այդ ազատութիւնը, եթէ կրքերն և կուսակցական ոգին չփչացնէին այդ թանկագին ազատութիւնն»։ Կանդիտը, տեսնելով Միլտոնին, հարցրեց սենատորին, թէ համարձակ է նա արդեօք մեծ մարդ այս հեղինակին։ Ու՛մ,—հարցրեց Պոկոկուրանտէն. այդ բարբառոսին, որը զրել է փայտի ոտանաւորներով անպիտան մեկնաբանութիւն տալով, ծննդոց գրքի առաջին գրքի վրայ, այս յոյներին կոպիտ հետևողին, որը այլանդակում է Աստուածաշնչի աշխարհի ստեղծագործութեան պատմութիւնը։ Ըստ Մովսիսի վերին էակը ստեղծում է աշխարհս իր մի խօսքով, իսկ այս բարբառոսի ասելով Մեսիան հանում է երկնքի պահարանից ահագին կարկինը, և չափում է ապագայ աշխատանքի յատակագիծը... Նա խեղաթիւրում է դժոխքը և չար ոգի Տասսին, Լիւցիֆերին կերպարանափոխում է երբեմն գետնագորտ, երբեմն թզուկ, ստիպում է նրան հարիւր անգամ կրկնել միևնոյն բանը, և վարել աստուածաբանական վէճեր, նա լրջութեամբ հետևելով Արիոստի խնդրից դուրս կատակով ասած ինքնահնար հրանօթ գործիքին, նկարագրում է թէ ինչպէս սատանաները թնդանօթներ էին արձակում դէպի երկինք։ Ո՛չ, երբէք, ներքեցէք, ոչ ինձ և ոչ ոքի իտալիայում չեն դուր դալ այս ողորմիլի դատարկաբանութիւնները։ Մեղքի և մահուան ամուսնանալու նկարագրութիւնից և իժեքից, որոնց ծնում է ռեղքը, ամէն մի ճաշակը զարդացած մարդու սիրտը կը խառնի, իսկ հիւանդա-

նոցի երկար-բարակ նկարագրութիւնը միմիայն դադաղ շինողին կարող է հետաքրքրել: Այս անմիտ, անճոռնի, զգուշի պօէման անցկացաւ սկզբում աննշմարելի կերպով, և ես բոլորովին համակարծիք եմ ժամանակակիցների հայեացքի հետ: Ես ձեզ յայտնում եմ իմ կարծիքը, սակայն ինչ համար բոլորովին միևնոյնն է թէ ուրիշներն ինչ են մտածում:»

Այս կարծիքներն տխրացրին Կանդիտին. նա յարգում էր Հոմերոսին. նրան դուր էր գալիս Միլտոնը: «Աւանդ, ասաց նա կամացուկ Մարտինին,—վախենում եմ որ այս մարդը մտածելիս լինի մի մեծ ափառ արհամարհանք դէպի մեր գերմանական բանաստեղծները:» «Է՛հ, դեռ էդ մի մեծ ցաւ չէ:» ասաց Մարտինը: «Ի՛նչ խելացի մարդ է, մտածում էր Կանդիտը,—ի՛նչ միտ հանճար է այս Պոկոկուրանտէն: Ոչ մի բան նրան դուր չի գալիս:» Այսպէս զննելով բոլոր զրքերն, նրանք իջան այդին: Կանդիտն սկսեց գովել նրա գեղեցկութիւններն: «Իմ կարծիքով, սա ծայրայեղ անճաշակ է, ասաց տանտէրը,—բոլոր զարդերը անտանելի վատ են, բայց ես վաղն և եթ կը հրամայեմ աւելի գեղեցիկ սարքել:»

Հրաժեշտ տալով սենատորին, Կանդիտն ասաց Մարտինին: «Համաձայնուեցէք, սակայն, որ այս ամենաբաղդաւոր մահկանացուն է. նա բարձր է բոլոր բաներից, ինչի որ տիրում է: «Միթէ դուք չէ՞ք տեսնում, որ ամեն բան նրան զրգուելի է: Պլատոնը վաղուց ասել է, որ լաւագոյն ստամոքսները նրանք չեն, որոնք մերժում են բոլոր կերակուրները: «Բայց միթէ դուարճութիւն չէ, ասաց Կանդիտը — քննադատել ամեն բան և տեսնել թերութիւններ այնտեղ, որտեղ ուրիշները միմիայն գեղեցկութիւն են տեսնում:» «Ձեր ասելով դուրս է գալիս—վրայ բերեց Մարտինը, որ մարդու զուարճութիւնը կայանում է նրանում որ զուարճութիւն չունենայ:» «Է՛հ, ասաց Կանդիտը, նշանակում է բաղդաւոր կը լինեմ միմիայն ես, երբ կը տեսնուիմ Կունիգուենդի հետ:» «Լաւ է որ գոնէ յոյս ունիք», ասաւ Մարտինը:

Սակայն անցնում էին օրեր ու շաբաթներ, բայց Կանդիտը ամբօն չէր վերադառնում: Կանդիտն այնպէս էր խորասուզուած իր վշտի մէջ որ չմտաբերեց անգամ թէ ինչպէս Պակետտան և եղբայր Ժիրոֆլէն չեկան մինչև անգամ նրան շնորհակալութիւն յայտնելու:

ԳԼՈՒԽ XXVI

Թի ինչպէս Կանդիտն ու Մարտինը ընթրեցին վեց օտարականների հետ:

Մի անգամ երեկոյեան երբ Կանդիտը նստած Մարտինի հետ ընթրում էր ընդհանուր սեղանի մօտ, միևնոյն հիւրանոցում ալըող ուրիշ օտարականների հետ, նրան յետևից մօտեցաւ մի մարդ երեսի գոյնը սև-մուր և նրա ձեռքին զիպչելով ասաց. «Պատրաստուեցէք մեզ հետ դուրս գալու... անպատճառ»: Կանդիտը շուռ եկաւ և տեսաւ Կակամբօին: Միայն նոյն իսկ Կունիգունդի կերպարանքը կարող էր նրան աւելի զարմացնել և ուրախացնել: Նա քիչ փնաց ուրախութիւնից խելքը թոցնէր և վրայ ընկաւ գրկելու հաւատարիմ բարեկամին: «Կունիգունդան այստեղ է, ձրտեղ է նա... Թող մեռնեմ ուրախութիւնիցս նրա հետ ի միասին»: «Կունիգունդան այստեղ չէ,—պատասխանեց Կակամբօն,—նա Կոստանդնուպոլսումն է»: «Ո՛հ, երկինք, Կոստանդնուպոլսումն է... բայց թող նա Զինաւոտանում լինի, թոչէնք նրա մօտ... գնանք»: «Մենք կը դնանք ընթրիքից յետոյ,—վրայ բերեց Կակամբօն,—առայժմս ես ոչինչ չեմ կարող ասել ձեզ, ես գերի եմ, իմ տէրս սպասում է ինձ, ես պէտք է գնամ սեղանին ծառայելու... Ո՛չ մի խօսք չասէք, ընթրեցէք և պատրաստ եղէք»:

Կանդիտը լցուած ուրախութեամբ և վշտով, գոհ՝ որ գտաւ իր հաւատարիմ գործակալին, զարմացած՝ տեսնելով նրան գերի, իր սիրունին գտնելու յուսով լցուած, նստեց սարսուղ սրտով և մոլորուած մտքով սեղան Մարտինին մօտ. որը սառնասրտութեամբ նայում էր բոլորին ինչ որ կատարւում էր: Նրանց հետ նստած էին վեց օտարականներ, որ եկել էին Վենետիկ բարեկենդանն անցկացնելու:

Ընթրիքի վերջում Կակամբօն, որ զինի էր մատուցակում այդ վեց օտարականներից մէկին, կռացաւ դէպի իր տէրն և ասաց. «Զերդ մեծութիւնը կարող է գնալ, երբ կը բարեհաճի, նաւը պատրաստ է»: Ասելով այս խօսքերը նա դուրս եկաւ: Զարմացած սեղանակիցները լուռ նայեցին իրար երեսին, երբ յանկարծ միւս սպասաւորը մօտենալով միւս տիրոջն ասաց. «Զերդ մեծութեան կառքը Պաղուաումն է և նամալը պատրաստ է»: Տէրը գլխով արեց և սպասաւորը դուրս գնաց: Բոլոր սեղանակիցները նորից իրար նայեցին և ընդհանուր զարմանքը կրկնապատկուեց: Երբորդ սպասաւորը մօտեցաւ երրորդ օտար-

րականին և ասաց նրան.—Հաւատացէ՛ք ինձ, ձերդ մեծութիւն, մի մնաք այստեղ երկար, ես գնում եմ պատրաստուելու ճանապարհ ընկնելու», և դուրս գնաց:

Կանդիտը ու Մարտինը կարծեցին թէ սա բարիկենդանի մի դիմակահանդէս է: Չորրորդ սպասաւորն ասաց չորրորդ տիրոջը.—«Ձերդ Մեծութիւնը կարող է ճանապարհ ընկնել երբ կը բարեհաճի». և դուրս գնաց:

Հինգերորդ սպասաւորն ասաց միևնոյն բանը հինգերորդ տիրոջը: Բայց վեցերորդ սպասաւորը ուրիշ կերպ խօսեց վեցերորդ օտարականի հետ, որը նստած էր Կանդիտի մօտ. նա նրան ասաց.—«Ձերդ մեծութեան այլ ևս ապառիկ չեն հաւատում նմանապէս և ինձ, և ինձ ձեզ հետ միասին կարող են բանտարկել հէնց այս գիշեր, ես գնում եմ գործերս հոգալու. մնաք բարեւ»:

Երբ որ բոլոր վեց պաշտակներն ևս դուրս եկան, Կանդիտը, Մարտինը և վեց օտարականներն նստած էին խորին լռութեան մէջ: Վերջապէս Կանդիտը լռութիւնը խզեց. «Պարոններ,—ասաց, նա,—այլաւ ծիծաղելի հանաք: Միթէ՞ դուք բոլորդ թաղաւորներ էք: Ինչ վերաբերում է ինձ և Մարտինին, խոստովանում եմ որ մենք թագաւորներ չենք»:

Այն ժամանակ Կակամբօի տէրը ծանրաբար սկսեց խօսել իտալերէն. «Ես բոլորովին հանաք չեմ տնոււմ. իմ անունս է Անժէդ Ուրդ. ես մի քանի տարի մեծ սուլթան էի. ես գահընկեց արի իմ եղբօրը, բայց իմ քրոջ որդիս էլ ինձ գահից գցեց. իմ վէզիրների գլուխները կտրեցին և ես ապրում եմ հին Սիրալում. իմ քրոջ որդին մեծ սուլթան Մահմուդը, թոյլ է տալիս ինձ երբեմն շրջադայել առողջութեանս համար. և տհա ես եկել եմ վենետիկ բարեկենդանն անցկացնելու»:

Անժէդի մօտ նստած երիտասարդն առաց: «Ինձ կանչում են Իվան. ես ամենայն ուղւաց կայսր էի. դեռ օրօրոցումս ինձ գրկեցին գահից. հայրս ու մայրս բանտարկուեցան. ես մեծացայ բանտում, բայց ինձ երբեմնապէս թոյլ են տալիս ճանապարհորդելու ինձ վրայ նշանակուած պահնորդներէ հսկողութեամբ և ահա ես եկել եմ վենետիկ բարեկենդանն անցկացնելու»:

Երրորդն ասաց. «Ես Կարլ-Էդուարդ անգլիացւոց թագաւորն եմ. հայրս ինձ թողեց իր գահի վրայ ունեցած իրաւունքներն. և ես կուռւմ էի այդ իրաւունքներն պահպանելու համար. իմ ութ հարիւր կողմնակիցներիս որտեղն հանեցին և խփեցին երեսներին. ես բանտարկուեցի, այժմ ես գնում եմ

Հոռմ հօրս մօտ, որը ինձ և իմ պապի նման գահազուրկ է եղած. ես էլ եմ ցանկանում անցկացնել բարեկենդանը»

Հերթը հասաւ չորրորդին, նա ասաց: «Ես լեհացոց թագաւորն եմ. պատերազմի բաղդը զրկեց ինձ իմ ժառանգական երկրներս*) իմ հայրս տարաւ տաճն ճակատազրի նոյն տեսակ ուժիականութիւնը, ես հնազանդուեցի նախախնամութեանը, սուլթան Ահմէդի, Իվան կայսրի և Կարլոս Էդուարդ թագաւորների նման, Աստուած նրանց երկար կեանք տայ, եկել եմ Վենետիկ բարեկենդանն անցկացնելու:

Հինգերորդն ասաց. «Ես էլ Լէհայոց թագաւորն եմ**») ես երկու անգամ զրկուել եմ թագաւորութիւնիցս, բայց նախախնամութիւնը տուեց ինձ ուրիշ թագաւորութիւն, որտեղ ես արեցի աւելի բարիք, քան սարմատական թագաւորներն բոլորը միասին կարող էին անել Վիսլայի ափերուս: Ես էլ հնազանդուեցի նախախնամութեանն և եկայ Վենետիկ բարեկենդանն անցկացնելու:

Սօսելու հերթն հասաւ վեցերորդ միապետին—Պարոն-նէր, ասաց նա, ես ձեզ նման այնքան էլ հրեկի անձրաւորութիւն չեմ, բայց ես էլ նոյնպէս թագաւոր եմ եղել, ինչպէս և ուրիշները. իմ անունս Թէոդոր է, ինձ ընտրեցին Կորսիկայի թագաւոր. ինձ մեծաբում էին՝ ձերդ մեծութիւն տեսողութիւնով, բայց այժմ պարոն էլ չեն ուզում տսել. ես կտրում էի իմ սեփական զրամը, բայց այժմ ուրիշի փողից անգամ մի գրօշ չունիմ. ես ունէի երկու արքունական ատենադպիրներ, իսկ այժմ ինձանից հեռացաւ և վերջին (լտկէյը) պաշտակը ևս նստել եմ գահի վրայ ապա Լոնդոնի բանտում յարդի վրայ, վախենում եմ, որ այստեղ էլ նոյն վիճակին ենթարկուեմ. ձեր մեծութիւնների նման ես էլ եմ եկել Վենետիկ բարեկենդանն անցկացնելու***)

Միւս հինգ թագաւորները լսեցին նրա խօսքերը ազնիւ խղճահարութեամբ: Նրանք տուին Թէոդոր թագաւորին ամէն մէկը քսանական ցեխին, շորեր և սպիտակեղէն գնելու համար. Կանդիտը ընծայեց նրան մի գոհար երկու հազար ցեխին արժէքով: «Այս թնչ մարդ է,—ասում էին հինգ թագաւորները,

*) Օգոստոս, Սակոնեացի Կուրֆիւրստ և Լէհացոց թագաւոր, արքայութեան իր ժառանգական հողերից 1756 թ. պատերազմների ժամանակ:

**) Ստանիսլաւ Լէշչինսկի, Լիւդովիկոս XV ի աները:

***) Բարոն Թէոդոր Նէյզօֆ, Կորսիկայի Գէնուալոց դէմ ապստամբութեան ժամանակ ընտրուեց թագաւոր (1736 թ.) բայց մի քանի ամսից յետոյ ստիպուեցաւ փախչել:

—որ կարողանում է տալ հարիւր անգամ աւելի շատ քան մեզանից ամէն-մէկը, և որ դարմանալին է, ի՞նչ է տալիս» «Միթէ դուք էլ եք թագաւոր, յարգելի պարոն»։ «Ո՛չ,—պատասխանեց Կանդիտը,—և ամենափոքր ցանկութիւն անգամ չունիմ թագաւոր լինելու»։

Երբոր սեղանից վեր կացան, հիւրանոց եկան չորս մեծ իշխաններ, որոնք նոյնպէս պատկերազմելիս գահադուրկ էին եղած. նրանք գալիս էին Վենետիկ բարեկենդանի վերջն անցկացնելու, բայց Կանդիտը նորեկների վրայ ոչ մի ուշադրութիւն չդարձրեց։ Նա ամբողջապէս զբաղուած էր Կոստանդնուպոլիս իր սիրելի Կունիգունդի մօտ գնալու մտքով։

ԳԼՈՒԽ XXVII

Կանդիտի Կոստանդնուպոլիս գնալը։

—

Հաւատարիմ Կակամբօն արդէն պայմանաւորուել էր տաճիկ նաւապետի հետ, որը պէտք է Սուլթան Ահմեդին տանէր Կոստանդնուպոլիս։ Նա համաձայնեց ընդունել իր նաւը Կանդիտին և Մարտինին։ Նրանք ժտան նաւ, ընկնելով նախապէս երեսի վրայ. նորին ողորմելի Մեծութեանն առաջ։ Ճանապարհին Կանդիտն ասում էր Մարտինին. այսպէս ուրեմն մենք ճաշեցինք վեց գահադուրկ թագաւորների հետ և նրանց մէջ մինչև անգամ գտնուեց այնպիսին, որին ես ողորմութիւն տուի։ Գուցէ կան թագաւորներ աւելի դժբաղդ։ Իսկ ես կորցրել եմ միայն հարիւր ոչխար և այժմ թռչում եմ Կունիգունդիս գիրկը։ Ո՛չ. սիրելի Մարտին, դարձեալ կրկնում եմ. Պանգլոսան իրաւացի էր. —ամեն բան գեղեցիկ է»։ «Եի սրտէ ցանկանում եմ, որ այդպէս լինի, ասաց Մարտինը. «Մեկայն ի՞նչ անհաւատալի ղէպք պատահեց մեզ Վենետիկում, —ասաց Կանդիտը։ —Լսուած բան է, որ վեց գահադուրկ թագաւորներ ընթրէին միասին կապիլիօնում»։ «Ի՞նչ ասես որ չպատահի աշխարհումս։ Որ թագաւորները գահադուրկ են լինում դա մի հաղուազիւտ բան չի, իսկ ինչ վերաբերում է մեզ հետ ընթրելու պատուին, դա ուշադրութեան անարժան բան է։ Միենոյն չի՞ թէ ում հետ ես ընթրում, մայն թէ համեղ լինի։

Նաւ մտնելով Կանդիտն ընկաւ իր հին ծառայ բարեկամ Կակամբօի վզովն։ «Էհ ի՞նչ է անում Կունիգունդան. էլի՞ նա առաջուայ նման գեղեցիկութեան հրաշալիք է, սիրով է արդեօք նա ինձ առաջուայ պէս, առողջ է նա։ Յուսով եմ որ վու նրա համար մի պալատ կը լինես գնած Կոստանդնուպոլսում»։ Սեպտեմբեր, 1906.

«Իմ բարի տէրս,—պատասխանեց Կակամբօն.—Կունիգունդան Պրոպոնդիտի ափում ամաններ լուացող է մի իշխանի մօտ, որը սակայն շատ ամաններ չունի։ Նա ստրկուհի է մի նախկին իշխանի մօտ, որի անուն է Ռակոչչի. *) նա փախուսական է և սննդի համար Սուլթանից օրհկան երեք պիաստրը է ստանում։ Բայց ամենից տխրալին այն է, որ նա տգեղացել է և դարձել է սարսափելի անճոռնի»։ «Ախ, տգեղ է թէ գեղեցիկ այդ միկնոյն է, չէ որ ես ազնիւ մարդ եմ և իմ պարտականութիւնս է նրան միշտ սիրելու, ասաց Կանդիտը։—Բայց ի՞նչպէս նա կարող էր այդ տեսակ ցածր աշխատանքի մէջ ընկնել։ Ձէ որ քեզ մօտ հինգ կամ վեց միլիօն կար»։ «Հաշուով չէ, ասաց Կակամբօն, այ, երկու միլիօն ստրկուհեցի տալ սենեօր Դօն-Ֆերնանդօ դ'Իրարաա և Ֆիգէօրա և Մասկարինիա և Լամպուրտօս և Սուզարին—Բուէնոս-Այրէսի նահանգապետին. Կունիգունդան տանելու. թոյլտուութեան համար։ Բայց գիտէ՞ք թէ ի՞նչպէս փառաւոր կողոպտեց մեզ ծովահէնը։ Գիտէ՞ք նոյնպէս, որ այդ ծովահէնը մեզ ծախելու համար ման ածելով տարաւ Մատապան հրուանդանը, Մեւրօ, Նիկարիա, Սալադօ, Պատրաս, Դարդանելը, Մարմարա և Սկուտարի։ Կունիգունդան և պառաւն ծառայում են իշխանի մօտ, որի մասին ես խօսեցի, իսկ ես գահադուրկ սուլթանի գերին եմ»։ «Ի՞նչ տեսակ դժբաղդութիւնների զուգադիպութիւն է, բացակայնեց Կանդիտը։ Բայց ոչինչ, ինձ մօտ կան մի քանի աղամանդներ, ինձ դժուար չի լինիլ ազատել Կունիգունդին։ Միայն ափսոս որ նա տգեղացել է»։

«Ի՞նչ էք կարծում,—ասաց նա,—դառնալով Մարտինին,—հի վէ մեղանից աւելի դժբաղդ, Ահմէդ կայսրը, Իվան կայսրը, Կարլ-Էդուարդ Թաքաւորը, թէ ես»։ Չգիտեմ,—պատասխանեց Մարտինը, ես ի՞նչ իմանամ։ Ես ձեր քաղաքներում չեմ եղել»։ «Ախ,—ասաց Կանդիտը Պանգլոսան այստեղ լինէր, նա կը իմանար և կը վճռէր այս հարցը»։ «Չգիտեմ,—ասաց Մարտինը,—թէ ինչ կշռով է ձեր Պանգլոսսը կարողանում կռուել մարդկային թշուառութիւնները և գնահատել նրանց պատճառած վշտերը։ Իսկ ես կարծում եմ որ աշխարհումս միլիօնաւոր մարդիկ կան անհամեմատ աւելի խղճահարութեան արժանի,

*) Պրանց Ռակոչչի, Թրանսիլվանիայի իշխան Գէորգի որդին 1703 թուից անցել էր Աւստրիացոց դէմ ապստամբած ունգարացոց զւոլին և միայն 1711 թուին ստրկուած լինելով զիջանելու հեռացաւ Ֆրանսիա։ Վերջին իր կեանքի 17 տարին նա ասրեց Տաճկաստանում և մեռաւ Ռումէլիայի Ռօզոստօ քաղաքում։

քան թէ թագաւոր Կարլ-էդուարդը, կայսր Իվանը և սուլթան Ահմէդը: «Շատ կարելի է», ասաց Կանդիտը:

Շուտով հասան Սև Ծովի ջրանցքը: Կանդիտն սկսեց նորանով, որ թանգ գնով ազատեց Կակաթօին և ժամանակ չըկորցնելով, նստեց իր ընկերներով նաւակ, որ գնան որոնելու Պրոպոնդիտի ափերին Կունիգունդին, որքան էլ տգեղ լինէր նա:

Կանդիտն ուշադրութիւն դարձրեց երկու նաւային գերիների վրայ, որոնք թիավարում էին շատ վատ, որի համար ստանում էին նաւի պահնորդների մեծաւորից մի քանի ժտրակի հարուածներ իրանց մերկ ուսերին: Կանդիտն իր սրտի հասկանալի թելադրութեամբ նայեց նրանց վրայ աւելի ուշադրութեամբ քան միւսների վրայ և խղճահարութեամբ մօտեցաւ նրանց: Դրանց խեղաթիւրուած դէմքերի մի քանի գծերը մի քիչ յիշեցնում էին նրան Պանգլոսսին և դժբաղդ բարոն եղուիտին, Կունիգունդի եղբորը: Այս միտքը վրդուկեց և վշտացրեց նրան: Նա նայեց նրանց վրայ աւելի ուշադրութեամբ: «Ուղիղ որ ասաց նա Կակաթօին,—եթէ ես ինքս տեսած չլինէի թէ ինչպէս կախեցին վարժապետիս Պանգլոսսին և դժբաղդութիւն չունենայի բարոնին սպանելու, այն ժամանակ կը պնդէի որ նրանք են այս երկու թիավարողները:

Բարօնի և Պանգլոսսի անուններն յիշելիս գերիները բարձրաձայն աղաղակեցին, սառած մնացին և ձեռքերից թիները բաց թողին: Կառավարիչն յարձակուեց նրանց վրայ և մտրակի հարուածներն կարկտի նման թափուեցին նրանց գլխին: Դադարեցէք, դադարեցէք,—կանչեց Կանդիտը, ես կը տամ ձեզ, ինչքան ցանկանում էք: «Ինչպէս, սա Կանդիտն է» ասաց գերիներից մէկը. «Ինչպէս սա Կանդիտն է», ասաց միւսը: «Արդեօք երազ չի այս, ասում էր Կանդիտը, քնած եմ, ես, ինչ է: Միթէ իսկապէս ես նաւի վրայ եմ: Միթէ սա բարոն եղուիտն է, որին ես սպանեցի: Միթէ սա վարժապետ Պանգլոսսն է, որին ես ինքս տեսայ կախաղան բարձրացրած:

«Այո, մենք ենք, մենք» պատասխանեցին նրանք: «Ինչպէս, այ թէ ո՞վ է եղել մեծ փրկսփան», ասաց Մարաինը: «Ասացէք, պարոն մեծաւոր, ի՞նչքան էք ուզում աղատելու համար պարոն Տունդեր-Տին-Տրօնկին, որը կայսրութեան առաջին բարոններից մէկն է և պարոն Պանգլոսսին, որ Կերմանիայի ամենախորին մետաքիդիքն է:» «Շուն-բրիստոնեայ,—պատասխանեց մեծաւորը, որովհետեւ այս երկու քրիստոնեայ շուն-թիավարները դուրս են գալիս բարոններ և մետաքիդիկներ, որ հաւանական է նոյնպէս մի երեւելի տիտղոսէ, դրա համար

դու ինձ կը տաս դրանց փոխարէն յիսուն հազար ցեխին»։ «Դուք կը ստանաք այդ, տարէք միայն ինձ կայծակի արագութեամբ Կոստանդնուպոլիս, իսկ այնտեղ իսկոյն կը ստանաք փողերը։ Բայց ոչ, առաջ տարէք ինձ օրիորդ Կունիզունդի մօտ»։ Բայց Կանդիտի առաջին հրամանի համաձայն մեծաւորը նաւը շուռ տուեց դէպի քաղաք և նրանք սլացան թեւերով օգը ճեղքող թռչնի արագութեամբ։

Կանդիտը գրկախառնեց բարոնին և Պանգլոսին։ «Միթէ ես ձեզ չսպանեցի իմ թանկագին բարոն. իսկ դուք իմ թանկագին Պանգլոս, այդ ինչպէս էք դուք կենդանի։ Զէ որ ես իմ աչքովս տեսայ թէ ինչպէս ձեզ կախեցին։ Եւ էդ ինչպէս դուք ընկաք տաճկական նաւի մէջ»։ «Ճիշտ է արդեօք որ իմ թանկագին քոյրս այստեղ է», հարցրեց բարոնը։—Այո, պատասխանեց Կակամբօն։—Այսպէս ուրեմն ես նորից տեսնում եմ իմ սիրեցեալ Կանդիտին»։ Կանչեց Պանգլոսը։ Կանդիտը ներկայացրեց նրանց Մարտինին և Կակամբօնին։ Բոլորն էլ համբուրուեցին, բոլորը խօսեցին միանուազ։ Նաւը թռչում էր, և նրանք արդէն նաւահանգստում էին։ Կանչեցին Չուզդին, որին Կանդիտը ծախեց յիսուն հազարի մի աղամանդ, որ արժէր հարիւր հազար։ Չուզը երգուեց Աբրահամի անունով որ աւելի չի կարող տալ։ Կանդիտն անյապաղ գնեց բարոնին և Պանգլոսսին։ Փիլիսոփան ընկաւ իր ազատողի ոտքերը և թըրջեց նրանց արտասուքով։ Բարոնը շնորհակալ եղաւ գլխի շարժումով, և խոստացաւ վերադարձնել փողը առաջին ունեւալիս։ «Բայց ճիշտ է որ իմ քոյրս Տաճկաստանումն է», հարցնում էր նա։ «Ճիշտ է,—պատասխանեց Կակամբօն,—նա լուանում է Թրանսիլվանի իշխանի ամանեղէնը»։ Իսկոյն կանչեցին երկու Չուզդի, Կանդիտը նրանց էլի աղամանդներ ծախեց և վարձելով ուրիշ նաւակ նրանք գնացին Կունիզունդին աղատելու։

ԳԼՈՒԽ XXVIII.

Թէ ինչ պատահեց Կանդիտի, Կունիզունդի, Պանգլոսի, Մարտինի և այլոց հետ։

«Դարձեալ ներեցէք ինձ,—ասաց Կանդիտը բարոնին.— ներեցէք ինձ արժանապատիւ հայր, որ ես ձեզ ծակեցի սրով»։ Բաւական է դրա մասին խօսել, ասաց Բարօնը։—Ես խոստովանում եմ, որ այն ժամանակ ես մի քիչ տաքացայ. բայց որովհետեւ դուք ուզում էք իմանալ թէ ինչպէս էր պատահել

որ դուք ինձ տեսաք թիարանում. ահա տեսածե՞ք, որ կօլլեգիայի եղբայր ղեղադործը բժշկեց իմ վէրքը. բայց այդ ժամանակ մեզ վրայ յարձակուեց և ինձ գերեց մի խաղանակա՜ն զօրախումբ. ինձ բանտարկեցին Բուէնոս-Այրէսում հէնց նոյն ժամանակ երբ իմ քոյրս դուրս էր գալիս այդտեղից: Ես թոյլ-տուութիւն խնդրեցի վերադառնալ Հոռո և ինձ նշանակեցին Կոստանդնուպոլիս ֆրանսիական հիւպատոսարանում մնալու: Դեռ ութ օր չէր անցել իմ նոր պաշտօնի մէջ մտնելուց, երբ ես պատահեցի մի շատ գեղեցկատեսիլ երիտասարդ զգօղանի: Եղանակը սաստիկ շոք էր, երիտասարդն սկսեց լողանալ, իսկ ես օգտուելով այդ ղէպքից մտայ նոյնպէս լողանալու: Ես չը գիտէի, որ քրիստոնէի վերաբերութեամբ սարսափելի ոճիւր է համարւում առանձնացած մերկ երիտասարդ մուսուլմանի հետ մնալը: Ղադին հրամայեց խփել ինձ հարիւր փալախկա և վճռեց ինձ աքսորիւլ թիարան:

Ես կասկածում եմ որ կարելի լինի կատարել աւելի սոսկալի անարդարութիւն: Բայց ինձ շատ ցանկալի էր իմանալ, թէ լինչ կերպով իմ քոյրս ընկել է Տաճկաստանում բնակւող Թրանսիլվանիայի իշխանի խոհանոցը:

«Իսկ դուք, սիրելի Պանդրոսս,—ասաց Կանդիտը,—դուք ինչպէս այստեղ լոյս ընկաք» «Հա,—պատասխանեց Պանդրոսը,—դուք տեսա՞ք թէ ինչպէս ինձ կախեցին. թէ և իսկապէս ասած, ինձ պէտք է այրէին. բայց դուք յիշում էք, որ երբ ինձ ուզում էին խորովել, սաստիկ յորդառատ անձրև սկսեց և այնպիսի եղանակ արեց որ կրակ վառելու հնարք չը գտնելուց յուսահատուեցին և ակամայից ստիպուած եղան ինձ կախելու: Մի վիրաբոյժ գնեց իմ մարմինը, տարաւ տուն և սկսեց անդամատել ինձ: Առաջ նա արեց խաչաձև կտրուածք պորտիցս մինչև կրծոսկրս: Բայց ինձ շատ խայտսռակ կերպով էին կախել: Սուրբ ինկվիզիցիայի դահիճը, որ կիսասարկաւազի աստիճան ունէր, հիանալի գիտէր մարդիկ այրել, բայց կախելու մէջ այնքան վարժուած չէր. թո՛ղը թրջուել էր չէր սլքւում և վատ էր կապած, այնպէս որ մի խօսքով ես դեռ կենդանի էի: Խաչաձև կտրուածքը ստիպեց ինձ այնպէս բարձր գոռուլ, որ իմ վիրաբոյժը վախճն անեց, և երևակայելով որ անդամատել է դէի, դուրս փախաւ սարսափից կիսամեռ եղած և փոռուեց սանդուխքների վրայ: Աղմուկը լսելով հարևան սենեակից մօտ վազեց նրա կիներ և, տեսնելով ինձ սեղանի վրայ խաչաձև ճեղքուածով, վախեցաւ իր մարդուց աւելի և վազեց ընկաւ նրա վրայ: Երբոր նրանք մի քիչ ուշքի եկան ես լսում եմ որ իրեարուժի կինն ասում է մարդուն. «Միբելիս ինչպէս դու

սիրաւ արեցիր հերետիկոսին անդամատելու: Միթէ դու չգիտես, որ նրանց մարմնի մէջ միշտ գեղ նստած է: Մէկ վազեմ բահանայի ետևից, թող գայ անիծի դրա միջի սատանին:» Ես սարսուռեցի այս խօսքերի վրայ և հաւաքելով վերջին ոյժերս կանչեցի. «գթացէ՛ք»: Վերջապէս պորտուգալացի սափրիչը սրտապնդուեց և կարեց ճեղքուած տեղի կաշին, իսկ նրա կինը անձամբ խնամում էր ինձ. երկու շաբաթից յետոյ ես ոտքի վրայ էի: Սափրիչն ինձ գործ գտաւ և տեղաւորեց սպասաւորի պաշտօնով Մալթիան ասպետի մօտ, որը ուղեորուեց Վենետիկ, բայց որովհետեւ իմ տէրս ոչինչ չհունէր ինձ վճարելու, դրա համար ես մտայ Վենետիկի վաճառականի մօտ և գնացի նրա հետ Կոստանդնուպօլիս: Մի անգամ խեղիս փչեց մտնել մեջէտ. այնտեղ գտնուում էր միայն մի ծեր իմամ և մի ջահիլ, շատ գեղեցիկ կին. նա ջերմեռանդ աղօթում էր. նրա կուրծքը բուրդովին բաց էր, իսկ կրծքի մէջ դրած էր հրաշալի փուռջ կակաչներէից, վարդերից, հողմածաղկից, գորտածաղկից և յակինթից. այս փուռջը վայր ընկաւ և ես շտափեցի բարձրացնել նրան և շատ աւնածուլեցի անցկացրի տեղը: Բայց այստեղ ես մի քիչ ուշացրի, այնպէս որ իմամը բարկացաւ, և տեսնելով որ ես քրիստոնեայ եմ, կանչեց մարդկանց: Ինձ տարան դադու մօտ, որը հրամայեց տալ ինձ հարիւր փալախկայ և ուղարկեց թիարան: Ինձ շղթայեցին միւսնոյն նաւակի և միւսնոյն նստարանի վրայ յարգելի բարոնի հետ: Այս նաւակի վրայ կային չորս երիտասարդներ Մարսելից, հինգ նէապօլիտանցի քահանաներ և երկու արեղայ Կորֆուից. նրանք ասում էին որ այսպիսի դէպքեր պատահում են համարեա ամէն օր: Տէր Բարօնը հաւատացնում էր, որ իր հետ անհամեմատ աւելի անարդար են վարուել բան ինձ հետ, իսկ ես պնդում էի որ աւելի թոյլատրելի է դնել փուռջը կնոջ կրծքի վրայ, քան թէ մնալ առանձին մերկ օղջանի հետ: Մենք անդադար վիճում էինք և ստանում քսանական մտրակի հարուած ամէն օր, երբ որ այս աշխարհիս դէպքերի զուգադիպութիւնը ձեզ բերեց մեր նաւակը և դուք մեզ ազատեցիք:»

«Է՛հ ինչպէս էր, սիրելի Պանգլոսս,—ասաց նրան Կանդիալ,—երբոր ձեզ կախում էին, անդամատում էին, ծեծում էին և ստիպում թիավարել նաւակի վրայ, դուք պահպանում էիք ձեր համոզմունքը, որ աշխարհումս ամէն բան գեղեցիկ է: Այո, ես միշտ անդրդուելի մնում եմ այդ կարծիքին,—պատասխանեց Պանգլոսսը,—որովհետեւ ես փրկիսփայ եմ. ինձ համար անվայել բան է հրաժարուել իմ համոզմունքներից այլ և Լէյբնիցը չի կարող ճշմարիտ չլինել. նախայաւիտենական

ներդաշնակութիւնն — ամենալուս բանն է աշխարհումս, ինչպէս նիւթի յարատեւութեան և անոսրութեան օրէնքը:

ԳԼՈՒԽ XXIX

Թէ ինչպէս Կանդիտը դատու Կունիգզոնդին և պառաւին:

Մինչդեռ Կանդիտը, Բարոնը, Պանդլոսսը, Մարտինը և Կակամբօն պատմում էին իրար իրանց արկածները, և խորհրդակցում էին այս աշխարհի պատահական և նախասահմանեալ դէպքերի մասին, վիճում էին պատճառների և հետեանքների փիլիքական և բարոյական չարիքի, ազատութեան և անհրաժեշտութեան և այն միտքարութիւնների մասին, որոնք կարելի է ունենալ Տաճկաստանի թիարաններում, — նաւը կանգնեց Պրոպոնդիտի ափում, Թրանսիլվանիայի իշխանի տան մօտ: Առաջին անգամից նրանք տեսան Կունիգզոնդին և պառաւին, որ պարանի վրայ անձեռնոցիկներ էին քաշ անում չորացնելու համար: Բարոնը տեսնելով այս պատկերը գունատուեց: Կունիգզոնդի քնքոյշ սիրահարը տեսնելով նրան արեակէզ, կարմիր արտասուկայից աչքերով, չորացած կրծքով, կնճռոտած այտերով կարմիր պատառոտած ձեռքերով, սարսափով երեք քայլ ետ գնաց, սակայն ուշաբերուեց և քաղաքավարութիւնից դրդուած մօտեցաւ: Կունիգզոնդան համբուրեց Կանդիտին և եղբօրը. ամբողջ խումբը ողջունեց պառաւին և Կանդիտը նրանց գնաց: Մօտակայքում գտնուում էր մի փոքրիկ կալուածք. պառաւն առաջարկեց Կանդիտին գնել կալուածքն ընկերութեան համար, մինչև աւելի լաւ վիճակի հասնելը: Կունիգզոնդան չը գիտէր որ այնքան տգեղացել է, նրան ոչ ոք այդ բանի մասին չէր ասել. նա յիշեցրեց Կանդիտին նրա խոստման մասին այնպիսի մի ձևով, որ բարի Կանդիտը չը համարձակուեց մերժել: Եւ այսպէս նա յայտնեց Բարոնին որ պսակում է նրա քրոջ հետ: «Ես երբէք չեմ հանդուրժի նրա կողմից արած ցածութեանը և ձեր յանդգնութեանը, ես երբէք առիթ չեմ տալ ինձ մեղադրելու այդպիսի գաղելի բանի մէջ, իմ քրոջ որդիները, եթէ նա ձեզ հետ ամուսնանայ, երբէք չեն ունենալ իրաւունք գերմանական կայսրութեան նախարար դառնալու: Ո՛չ, իմ քոյրս կարող է ամուսնանալ միմիայն կայսերական Բարոնի հետ:»

Կունիգզոնդան ընկաւ եղբօր ոտքերը թրջելով նրանց արտասուքով, բայց նա անդրդուելի էր: «Սարսա՛ղ, — ասաց նրան Կանդիտը. — ես ազատեցի քեզ թիարանից, վճարեցի քո և քո քրոջ փրկանքը, նա այստեղ աման լուացող էր, նա ան-

ճոռնի է, ես բարեսրտութիւնիցս եմ ամուսնանում նրա հետ, իսկ դու հակառակում ես:» Սորհուրդ կը տամ ինձ չը բարկացնես. թէ չէ՝ նորից կը սպանեմ քեզ:» «Դու կարող ես սպանել ինձ,—պատասխանեց Բարոնը,—բայց րոնի որ ես կենդանի եմ դու չես ամուսնանայ իմ քրոջ հետ:»

ԳԼՈՒԽ XXX.

Վերջաբան.

Սրտի խորքում Կանդիտը սովեցնափոքր ցանկութիւն անգամ չունէր Կունիգզունդի վրայ ամուսնանալու, բայց բարոնի լրբութիւնը ստիպեց նրան վճռել ամուսնութիւնը. բացի դրանից Կունիգզունդան այնպէս էր թախանձում, որ նա չկարողացաւ մերժել: Նա կանչեց խորհրդի Պանգլոսսին, Մարտինին և հաւատարիմ Կակամբօին: Պանգլոսսը մի գեղեցիկ ճառ ասեց, որտեղ ապացուցանում էր, որ բարոնը ոչ մի իրաւունք չունի քրոջ վրայ և որ կայսրութեան բոլոր օրէնքների հիման վրայ նա կարող է պահուել Կանդիտի հետ ձախ ձեռքի կողմից: Մարտինը եզրակացրեց որ Բարոնին հարկաւոր էր ծովը դցել. Կակամբօն վճռեց որ նրան պէտք է ուղարկել թիարան ղինուորական պահակ խմբի մեծաւորի մօտ, իսկ այնտեղից նրան առաջին նաւով կ'ուղարկեն Հւոմ հայր գեներալի մօտ: Այս խորհուրդը ընդունուեցաւ. պառաւն էլ գովեց այդ բանը, իսկ Բարոնի քրոջն այս մասին ոչինչ չասեցին. փողի ուժով գործը կարգի դրուեց և ստացուեց կրկնակի բաւականութիւնի, եզուիտին խաբել և գերմանական Բարոնի գոռոզութիւնը պատժել: Կարելի էր ենթադրել, որ այժման դժբաղդութիւններից յետոյ ամուսնանալով իր սիրունու վրայ և ապրելով փիլիսոփա Պանգլոսսի, փիլիսոփա Մարտինի, փորձառու Կակամբօի և պառաւի հետ, բացի դրանից ունենալով բազմաթիւ աղամանդներ հին ինկօների հայրենիքից, Կանդիտը կ'անցկացնէր ամենաբերջանիկ կեանք. բայց նա այնքան անգամ խաբուեց ջրհուղներից, որ նրա մօտ ոչինչ չմնաց, բացի փոքրիկ կալուածքից. նրա կինը օրէցօր տգեղանում էր և բացի այդ դառել էր քմահաճոյ և անտանելի, պառաւն սկսել էր հիւանդանալ ու ևս առաւել անտանելի բան էր դառել: Կակամբօն մշակում էր բանջարանոցը և գնում էր Կոստանդնուպոլիս բանջարեղէնը ծախելու. նա ուժասպառ էր եղել աշխատանքից և անիծում էր իր բաղդը: Պանգլոսսն յուսահատութեան մէջ էր, որ չի կարողանում փայլել մի որևէ գերմանական համալսարանում: Իսկ

ինչ վերաբերում է Մարտինին, նա հաստատ համոզուած էր որ ամէն տեղ հաւասարապէս վատթար է. նա ամէն բան տանում էր համբերութեամբ: Կանդիտը Պանգլոսն ու Մարտինը վիճում էին Լորենն բնազանցութեան և բարոյականութեան մասին: Կալուածքի պատուհաններից յաճախ երևում էին նաև բռնաւորութեամբ էֆէնդիներով, փաշաներով և դադիներով, որոնց տանում էին աքսոր՝ Լեննոս, Միտելինէ և Էրզրում. երևում էր նոյնպէս որ աքսորութեան տեղ գալիս էին ուրիշ էֆէնդիներ, փաշաներ և Ղադիներ, որոնց նոյնպէս իրանց կարգին աքսորում էին, երևում էին մեծ խնամքով յարգով ւարձ գլուխներ, որ ուղարկւում էին զանազան կողմերից բարձրագոյն դրանք: Այսպիսի տեսարանները սաստկացնում էին վիճաբանութիւնները, իսկ երբոր վիճաբանութիւնը դադարում էր, սկսում էր տիրապետել այնպիսի անտանելի ձանձրոյթ, որ պառաւ մի անգամ ստիպուեց ասել.— «Ես կը ցանկանայի իմանալ, թէ ձրն է աւելի վատ. արդեօք հարիւր անգամ նեղներից ու պիրատներից բռնաբարուած լինելը, յետոյք մի թշից զրկուելը, բոլորների շարքի մէջից անցնելը, ինկվիզիցիայից ծեծուիլն ու կախուիլը, անդամատուիլն, թիարանում լինելը—մի խօսքով բոլոր մեր կրած թշնամութիւնները կրէին է արդեօք աւելի վատ, թէ ոչինչ չանելով այստեղ ապրելը:» «Այո, դա հարց է,» ասաց Կանդիտը:

Այս խօսակցութիւնն յառաջ բերեց նոր խորհրդածութիւններ, և Մարտինը եզրակացրեց որ մարդը ծնուած է խռովութեան, յուզմունքների կամ ձանձրութեան մահաքնի մէջ ապրելու համար: Կանդիտը այս բանին չէր համաձայնում, բայց ոչինչ չէր պնդում: Պանգլոսը խոստովանում էր, որ միշտ սարսափելի տանջուելիս է եղել, բայց մի անգամ ասելով որ ամեն բան դեղեցիկ է, շարունակում է պնդել նոյն բանը առանց ինքն իրան հաւատալու:

Մի հանգամանք վերջնականապէս հաստատեց Մարտինին նրա սարսափելի սկզբունքների մէջ, երկբայութեան մէջ գցեց աւելի քան երբ և իցէ Կանդիտին և շղկեցրեց Պանգլոսին: Բանը նրանումն է որ մի անգամ նրանց կալուածք դուրս եկան Պակետան և եղբայր Ժերոֆլէն. որ գտնւում էր վերջին ծայր աղբատութեան մէջ. նրանք շատ շուտով ծախեցին երեք հազար պիաստրը. բաժանուեցին իրարից, յետոյ հաշտուեցին, դարձեալ կուռեցին, նստեցին բանտը, բանտից փախան և վերջապէս Ժերոֆլէն ընդունեց մահմեդականութիւն: Պակետան շարունակում էր պարապել իր արհեստով, բայց ոչինչ չէր վաստակում: «Ես մարգարէացայ,—ասաց Մարտինը Կանդիտին,

որ ձեր ընծայած փողերը շուտով կը վատնուին և աւելի խորը կը գցեն նրանց աղքատութեան մէջ: Դուք Կակամբօի հետ մի քանի միլիօն պիտատր փշացրիք, բայց էլի եղբայր ժերոֆլէից և Պակետից աւելի բաղդաւոր չէք:» «Ահ—ասաց Պանգլոսսը Պակետին, Աստուած ձեզ էլ բերեց մեզ մօտ: «Դիտէ՞ք արդեօք խեղճ որդեակ իմ, դուք ինձ ի՞նչ նստեցիք. քթիս ծայրը, մի աչքս և մի ականջս: Բայց, ի՞նչքան դուք փոխուել էք: Էհէ, իսկ սա ի՞նչ պարոն է:» Այս նոր դէպքը նիւթ տուեց երկարածիք փրկիսոփայութիւնների:

Նրանց հարեան տանը բնակուում էր մի դէրվիշ, որ համարուում էր Տաճկաստանի առաջին փրկիսոփան. նրանք գնացին դէրվիշի հետ խորհրդակցելու. Պանգլոսսն սկսեց խօսել նրա հետ. «Վարդապետ,—ասաց նա,—մենք եկել ենք բեղ խնդրելու որ մեզ պարգեւ, ինչո՞ւ համար է ստեղծուած այսպիսի մի տարօրինակ կենդանի, ինչպէս մարդն է»:

«Քեզ ի՞նչ,—ասաց դէրվիշը,—մթթէ էդ քո գործն է»: «Սակայն, արժանապատիւ հայր,—վրայ բերից Կանդիտը,—աշխարհումս սարսափելի շատ չարիք կայ:» «Է՛հ ի՞նչ անենք—ասաց դէրվիշը,—շատ չարիք կամ բարիք կայ թէ ոչ—քեզ միևնոյն չէ: Երբ որ նորին Մեծութիւն Սուլթանը նաւ է ուղարկում Եգիպտոս, մթթէ հարցնում է թէ լաւ կը լինի արդեօք նաւում ապրող մկների համար:» «Ուրեմն ի՞նչ պէտք է ասել:» հարցրեց Պանգլոսսը: «Լաւ», պատասխանեց դէրվիշը: «Իսկ ես պատրաստուում էի ասաց Պանգլոսսը—խօսել ձեզ հետ պատճառների և հետեանքների մասին, աշխարհներից ամենալաւի, չարիքի սկզբնապատճառի, հոգու էութեան, նախասահմանեալ ներդաշնակութեան...» Այս խօսքերի վրալ դէրվիշը ուժով դուռը վրայ խփեց նրանց քթի առաջ:

Այս խօսակցութեան ժամանակ լուր տարածուեց թէ Կոստանդնուպոլսում խեղդել են երկու վէզիր և մի մուֆտի և նրանց բարեկամներին ցցերի վրայ են նստացրել: Այս աղէտը միծ աղմուկ բարձրացրեց միայն մի քանի ժամ: Պանգլոսսը, Կանդիտն ու Մարտինը իրանց կալուածքը վերադառնալիս հանդիպեցին մի պատկառելի ծերունու, որ հանգստանում էր իր դրան առաջ նաքնչի ծառերի հովանու տակ: Հետաքրքիր և շատախօս Պանգլոսսն հարցրեց նրան, թէ ինչ էր խեղդուած մուֆտու անունը: «Ջգիտեմ,—պատասխանեց ծերունին. ես երբէք չեմ իմացել մուֆտիների և վէզիրների անունները: Ես բոլորովին ոչինչ չեմ իմանում թէ ինչ եղելութեան մասին էք խօսում. առհասարակ ես կարծում եմ որ իրանց քթը քաղաքականութեան մէջ կոխող մարդիկ բարի վախճան չեն ունե-

նում, և կարծում եմ որ տեղն է: Ես երբեք չեմ հետաքրքրու-
 ւում թէ ինչ է կատարւում Կոստանդնուպոլսում, և բաւականա-
 նում եմ նրանով, որ ուղարկում եմ այնտեղ ծախելու իմ այգու
 բերքերը: Այս ասելով նա հրաւիրեց օտարականներին իր
 տուն. նրա երկու աղջիկներն և երկու որդիքը՝ բերեցին մի
 քանի տեսակ շերբէթներ իրանց ձեռքով պատրաստած,
 քաղցրեղէններ, նարինջներ, կիտրոններ, անանաս, արմաւ,
 փստղ և մոկայի սուրճ անխառն բատալիական և ամերիկական
 անպիտան սրճից: Դրանից յետոյ բարի մահմեդականի աղջիկ-
 ներն սրկեցին անուշահոտ իւղով Կանդիտի, Մարտինի և Պան-
 գլոսսի միրուքները: «Դուք երեւի շատ մեծ և հիանալի այգի ու-
 նէք», ասաց Կանդիտը տանտիրոջը: «Ո՛չ, ընդամենը քսան դեսեա-
 տին է,—պատասխանեց տաճիկը.—ես ինքս եմ մշակում նրան իմ
 որդիերանցս հետ, և աշխատանքը փախցնում է մեզանից երեք
 գլխաւոր չարիքները. ձանձրութիւնը, մոլութիւնն և կարիքը»:

Վերադառնալով իր կալուածքը, Կանդիտն երկար ժամա-
 նակ խորհում էր թուրքի խօսքերի վրայ: «Այս բարի ծերու-
 նին—ասաց նա Պանգլոսսին և Մարտինին—անհամեմատ աւելի
 լաւ է բարեկարգել իր վիճակը քան թէ վեց թագաւորները,
 որոնց հետ մենք պատիւ ունեցանք ընթերլու»: «Երկրային
 մեծութիւնը,—պատասխանեց Պանգլոսսը,—շատ վտանգաւոր
 է. սրա հետ համաձայն են բոլոր փիլիսոփաները: Այսպէս
 Մօսկի թագաւոր էդրնը սպանուեց Աօդից, Աբիսսոցմը կա-
 խուել է մագբերից և վիրաւորուել երեք նետով. Երոբովամի
 որդի Նադավ թագաւորը սպանուել է Բասսից, Էլա թագա-
 ւորն ապանուել է Զամվրիից. Ոքոզեան, Եհովայից, Դօթո-
 դիան—Յովադայից. Յովակիմ, Յեքոնիա և Սեդիկիա թագաւոր-
 ները ստրկացրած են: Դուք գիտէք ինչպէս են կորստի
 մատնուել Կրեսոսը, Աթաիազը, Դարեոսը, Դիօնիսիօս Սիրա-
 կուզայի, Պիրոս, Պերսէոս, Աննիբալը, Յուգուրտան, Արիո-
 վիստը, Կեսարը, Պոմպէոսը, Ներոնը, Օտոնը, Վիտելլիոսը,
 Դոմիտիանոսը, Ռիչարդ II Անգլիայի թագաւորը, Էդուարդ II,
 Հենրիխ IV-ն, Ռիչարդ III-ն, Մարիա Ստիւարտ, Կարլոս I-ի,
 երեք Հենրիխ Ֆրանսիական թագաւորները և կայսր Հենրիխ IV:
 Դուք գիտէք...» «Ես գիտեմ որ ամենից առաջ հարկաւոր է
 բանջարանոցը մշակել», ասաց Կանդիտը: «Դուք իրաւացի էք,
 առարկեց Պանգլոսսը,—որովհետեւ մարդը դրուեց դրախտի մէջ
 ut operaretur eum—առ ի դործել զայն, իսկ սա ապացուցա-
 նում է, որ մարդս անդործութեան համար չի ծնուել:» «Եկէք,
 աշխատենք առանց դատողութեան,—ասաց Մարտինը.—կեանքը
 տանելի դարձնելու համար սա միակ միջոցն է»:

Ամբողջ փոքրիկ ընկերութիւնը ընդունեց այս բարի նպատակը և իւրաքանչիւրն սկսեց անել ինչ որ կարող էր: Փոքրիկ կալուածքն սկսեց բերել լաւ արդիւնք: Կունիգունդան, ճիշտ է, շատ անճոռնի էր, բայց նա դարձաւ հիանալի կարկանդակ շինող: Պակետան կարում էր, իսկ պառաւը նայում էր սպիտակեղէնին: Մինչև անգամ եղբայր Ժերօֆլէն սկսեց օգուտ բերել. նա դառաւ լաւ հիւան ու բացի դրանից լաւ մարդ: Պանգլոսան երբեմն ասում էր Կանդիտին. «Մանն բան սերտ կապուած է այս աշխարհներից ամենալաւում, եթէ ձեզ դուրս չ'անէին հիանալի ամրոցի ետեից կիցեր տալով Կունիգունդին սիրելու համար, եթէ ձեզ չը բանտարկէր ինկվիզիցիան, եւ չէ դուք չը թափաւիէք ոտքով Ամերիկայում, չը վերաւորէիք սըրով բարոնին, չը կորցնէիք ձեր ոչխարները որ բերել էիք հրաշալի էլգորագօրից, այն ժամանակ մենք այստեղ չէինք կարող ուտել ցուկամաներ և փստղներ:» «Այդ բոլորը շատ գեղեցիկ է, ասաց Կանդիտը,—բայց դեռ արբ մի գնանք բանջարանոց աշխատելու»

Թարգմ. Ա. Կ.

Վ Ե Ր Ջ

S T A N C E S

Ինձ թաղէք, երբ կարմիր վերջալոյսն է մարում,
Երբ վերջին գգուանքով արեգակը մեռնող
Սարերի արծաթեայ կառարին է փարւում
Երբ փարւում են ծաղկանց հով ու ցող...

*

Ինձ թաղէք, երբ^{*} խաղաղ երեկոն է իջնում
Երբ լուռ է աղմուկը զուարթ,
Երբ շողերն են մեռնում, ծաղիկները ննջում
Երբ տրտում խոկում են լեռ ու արտ...

**

Իմ շիրմին դալկացող հորոտներ ցանեցէք,
Որ հանգարտ ու խաղաղ մահանան.
Իրիկուայ խաւարում դուք ինձ լուռ թաղեցէք,
Որ կեանքի հմայիչ շըշուկները չըզգամ:

Վսհան Տ.-Գր.